

KUR'AN'DA MURÂKABE VE MÜNAFIKLAR*

Mevlüt ERTEN**

ÖZET

Bu makalede Kur'an'da murâkabe ve münafıkların murâkabe anlayışlarını ele aldık. Çalışmamız üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda, murâkabenin anlam alanını belirledik. Murâkabe kelimesi Arapçada *r-k-b* fiil kökünden gelen *râkabe* fiilinden isim olup anlamı bir şeyin gidişatını beklemek, gözetlemek, denetlemek, kontrol etmek, korumak-muhafaza etmek anlamlarına gelir. Murâkabe İslam geleneğinde tasavvuf ilminde bir terim olarak yerini almış ve kavramlaşmıştır. Bu bağlamda kelimenin terim anlamı; kulun yüce rabbinin her an kendisinin halini bildiğini, gördüğünü ve takip ettiğini bilmesidir. Bu bilgi ve şuurun devam etmesi rabbini murâkabe etmektir. İkinci kısımda, iki çeşidiyle Kur'an'da murâkabeyi genişlemesine ele aldık. Bunlar Allah'ın kulları, kulların da Allah'ı murâkabe etmesidir. Birincisini, Kur'an'da murâkabeyi ifade eden Allah'ın *er-Rakîb* ismi ve bu isim etrafında kümeleşen ve murâkabeye yakın manalara gelen *el-Âlim (Bilen)*, *el-Hâfız (Muhafaza eden, koruyan)*, *el-Basîr (Göre)* gibi isimleri/sıfatları çerçevesinde işledik. İkincisini, murâkabenin enstrümanları olarak isimlendirdiğimiz *akıl, bilgi, takva, tezekkür (Allah'ı hatırlama), şükür ve dua* kavramları çerçevesinde geliştirdik. Bütün bu kavramlar vasıtasıyla kullar Allah'ı murâkabe ederler. Son kısımda, münafıkların murâkabe anlayışını işledik. Allah'ı murâkabe; Allah'a ve O'nun gönderdiklerine şeksiz-şüphesiz inananlara ait bir olgudur. Münafıklar Allah'a gerçek iman sahibi olmadıklarından Allah'ı değil insanları murâkabe etmişlerdir. Ancak her daim pratik zekâlarını kullanarak bunun aksini iddia etme yoluna gidip gerçek niyetlerini gizlemeye çalışmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Murâkabe, münafıklar, akıl, zekâ.

THE VIGILANCE AND HYPOCRITES IN THE QUR'AN

ABSTRACT

In this work, we dealt with the vigilance and hypocrites' vigilance concept. Our work consists of three parts. In the first part, we determined what the scope of vigilance is. The word of vigilance (murâqaba) is a noun originated from *r-q-b* verb in the Arabic. This verb in a dictionary means monitoring, watching, and controlling. In this context, the literal meaning of the word is to know that a servant is

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Doç. Dr. Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir, El-mek: mevluterten71@hotmail.com

supposed to be aware of that Allah knows and sees his own situation in every moment. Continuation of this knowledge and consciousness is to make murâqaba (vigilance) of Allah. In the second part, we dealt with the vigilance with its two kinds in the Qur'an broadly. These are Allah's vigilance over servants and vise versa. We handled the previous one around Allah's ar-Râkîb (Vigilant) name, which means monitoring every thing, and some other names like el-Âlim (The Knower), el-Hâfiz (The Preserver) and el-Basîr (The All-Seeing) having close meaning to the previous. We have developed the latter one within the Quranic frame of reason, knowledge, piety, remembering Allah, thanks and prayer we called them as the instruments of vigilance. Through all the concepts, servants make murâqaba of Allah. In the final part, the behaviors of hypocrites about vigilance was handled. Making murâqaba of Allah is a phenomenon belonging to the believers in Allah and what He sent without a doubt. Due to lack of having been sincere belief, hypocrites made muraqaba over people instead of Allah. Nevertheless, always using their practical intelligence, they tried to cover their real intentions by claiming of opposite arguments.

Key Words: Vigilance, hypocrites, reason, intelligence.

Giriş:

İnsanlar her zaman olduğu gibi, son din ve onun kitabı Kur'an'a muhatap olduklarında da ona karşı çeşitli tavır sergilemişlerdir. Bu tavır alış iki ana tercih şeklinde tezahür etmiştir: İman ve küfür. Yani iman edenler (müminler) ve inkar edenler (kafirler). Bunlar iki zıt kutupta gerçekleşen tavırlar olup kendilerine göre gerçekçi tercihlerdir. Bu ikisi dışında farklı bir tutum daha sergilenmiştir ki, bu tavır Kur'an tarafından nifak, bu tavrı sergileyenler de münafik olarak adlandırılmıştır. Bu grup; Kur'an geldiğinde Mekke ve Medine'de mevcut olan dini gruplardan Yahudi, Hıristiyan ve Müşriklerden oluşmaktadır. Bilhassa Medine'de Müslümanlar güçlenip önemli bir siyasi konum elde edince, çıkarıcı birçok insan Müslüman gözükmeye başladı. Münafıklık temeli menfaat olan bir kişiliksizlik/kimliksizlik problemidir. İkiyüzlülük, kelimenin tam anlamıyla rol yapmaktır. Dolayısıyla münafıklar rol yapan ve rol yapmayı çok iyi bilen insanlara benzemektedirler. Münafıklar bu tutumlarıyla İslam dinine epeyce zarar verdiklerinden Kur'an, bunların içyüzünü ortaya çıkarmış, zihniyetlerini deşifre etmiştir. İzzet Derveze (ö. 1984) bu olguyu şöyle izah eder:

Bu hareketin Medine'de ortaya çıkış nedeni açıktır. Allah'ın elçisi ve ilk Müslümanlar Mekke'de bir kuvvet ve otoriteye sahip değillerdi ki, insanlardan bir grup, münafıkların yaptığı gibi, Müslümanlardan korksun ya da onlardan menfaat beklesin, görünürde onlarla yakınlık kurmaya çabalasın, yaltaklık etsin ve gizliden gizliye de onlara karşı komplo hazırlasın, tuzak ve hilelere baş vursun... Mekkeliler ve özellikle önde gelenleri Rasulullah'a karşı açık tavır koyuyor, gücü yetenler Müslümanlara acımasız işkence yapıyor, çekinmeksizin ya da sakınmaksızın her yönden İslam davetine karşı duruyorlardı. Mekkelilerin karşı koyuşlarından dolayı Müslümanlar, dinlerini ve canlarını kurtarma uğruna önce Habeşistan'a, sonra da Medine'ye hicret etmişlerdir... Medine'deyse durum gerçekten çok farklıydı. Rasulullah Medine'ye hicret etmeden önce Evs ve Hazrec kabilelerinden güçlü destekler kazanmış; İslam orada yaygınlık kazanmadan ve Rasulullah onlardan tam emin olmadan oraya hicret etmemişti. Bu arada, İslam'a iman etmeyenler ya bilgisizlikten ve ahmaklıktan ya da öfke ve inatlarından dolayı inanmadılar... Rasul'e, muhacir ve ensardan olan Müslümanlara karşı inkarcı konumlarını ve açık düşmanlıklarını

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/11 Fall 2014

göstermeleri kolay değildi. Onların bu şekilde karşı duramayışlarının temelinde akrabalık bağlarının etkisi de küçümsenemez. Çünkü Evs ve Hazrec'in ileri gelenleri Rasulullah'ın destekçileri olmuşlar, savunma ve yardım etme hususunda Rasulullah'la antlaşma yapmışlardı... Bu ortamda şirk inancına bağlılığı süren, hastalıklı kalpleri, üstünlük taslama ve kin besleme gibi niteliklere yakınlık gösteren ve bu nedenle Rasul'ün davasına ve nüfuzuna karşı çıkanların; inançlarını ve düşmanlıklarını açıkça ortaya koymaları mümkün değildi...Önlerinde İslam'a girmiş, İslam'ın ilkelerini yerine getiriyormuş gibi görünmekten, kabileleriyle dayanışma içine girmekten, planlarını, tuzaklarını, oyunlarını ve komplolarını ise, gizli, aldatmacalı ve kompleks yöntemlerle yürürlüğe koymaktan başka yol yoktu...¹

Derveze'nin yerinde bir şekilde tespit ettiği gibi, şirk inancına bağlılığı devam eden hastalıklı kalplere sahip olanların Mekke'nin aksine Medine'de güçlenen Müslümanlara karşı açıkça düşmanlık yapmaları mümkün değildi. Tek yapacakları şey sureti haktan görünüp rol yapmaktı.

Medenî surelerin çoğunda münafıklar konusu ele alınır ve çeşitli münasebetle onların vasıfları-özellikleri ortaya konulur.² Bu özellikler incelendiğinde görülecektir ki, münafıklar Allah'ı değil insanları murâkabe ederler. Ancak bu tutumlarını gizlemek için Kur'an'ın defaten üzerinde durduğu akıllarını değil, zekâlarını kullanarak kurnazlık yoluna gitmişlerdir. İşte bu makalemizde Kur'an'da murâkabeyi ve münafıkların Allah'ı değil insanları murâkabe ettiğini çeşitli boyutlarıyla ortaya koyacağız. Bunları yapmak için ilk önce murâkabe kelimesinin anlam alanını belirlememiz gerekmektedir. Şimdi bunu yapalım.

I. Murâkabe Kelimesinin Anlam Alanı

Murâkabe kelimesi *r-k-b* fiil kökünden râkabe fiilinin mastarıdır. Bu fiil kökü ve türevleri sözlükte gözlemek-gözetlemek-beklemek, izlemek, kollamak, korumak (koruma altına almak), denetlemek, kontrol etmek, dikkati belli bir noktaya toplama anlamlarına gelir. Nitekim şair şöyle söylemiştir:

Yürâkıbu'n-necme rikâbe'l-hûti: Balığın suyu gözetleyip beklemesi gibi, yıldızın doğmasını bekleyip gözetlemektedir. Balığın suyu arzulaması gibi, yola çıkmayı arzulayıp yıldızı gözetlemek anlamındadır. Yani yolculuğa çıkmak için yıldızın doğmasını arzu ederek onu gözetlemektedir.³

R-k-b fiilinden ism-i fail olan *er-Rakîb* Allah'ın isim/sıfatlarından olup, koruyan, koruma altına alan (el-Hâfız) anlamında kendisinden hiçbir şey gizli kalmayandır. *Rakîb* ismi varlıklar için, ordunun öncüsü (*rakîbu'l-ceys*), kişinin akrabalarından ve çocuklarından kendisinin yerine geçen halefi (*rakîbu'r-racûli*), bir kavmi koruyup gözetleyen bekçi, nöbetçi (*el-hâris*), doğuda olup batanı (yıldız) gözetleyen yıldız, kendisini ısırarak olanı gözetleyen bir yılan çeşidi, malına mirasçı olmak için kocasının ölümünü gözetleyen kadın anlamlarında kullanılmıştır. *er-Rukbâ*, bir insanın başka bir insana ikisinden hangisi ölürse malın diğerine intikal etmesi için ev veya arazi vermesine denir. Bu murâkabadendir, böyle isimlendirilmiştir çünkü ikisinden her biri diğerinin ölümünü beklemektedir.⁴ Bütün bunlardan anlaşılan *r-k-b* kelimesi ve türevlerinde, gözleme, gözetleme, bekleme, izleme, takip etme anlamı hakimdir.

Murâkabe İslam geleneğinde tasavvuf ilminde bir terim olarak yerini almış ve kavramlaşmıştır. Bu bağlamda kelimesinin terim anlamı; kulun yüce rabbinin her an kendisinin halini bildiğini ve gördüğünü bilmesidir. Bu bilgi ve şuurun devam etmesi, rabbini murâkabe

¹ Derveze, İzzet, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, çev.: Mehmet Yolcu, Düşün Yay., İstanbul 2011, II.287-288; Krş.: İbn Teymiyye, *İman Üzerine (İmânü'l-Evsat)*, çev.: Salih Uçan, Pınar Yay., İstanbul 2002, s. 22.

² Bkz.: İbn Teymiyye, a. g. e. , s. 23-34; Kılıç, Sadık, *Kur'an'a Göre Nifak*, Furkan Yay., İstanbul 1982, s. 47-134.

³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arap*, Daru'l-Fikr, Beyrut trs., I. 424-428.

⁴ İbn Manzûr, a. g. e. , I. 424-428.

etmektir.⁵ Kalbi, ona zarar veren şeylerden korumak, ‘Allah her an beni görüyor, kalbime bakıyor’ anlayışı içinde olmak, feyz beklemektir. Cüneyd “Sâlik, içinde fare bulunan deliği bekleyen kedinin dikkatiyle feyz beklemelidir”, demiştir.⁶ Bu yolda murâkabe, içte ve dışta Hakka yönelmenin maksadını sürekli düşünmek demektir.⁷

II. Kur’an’da Murâkabe Çeşitleri

Kur’an’ı baştan sona okuduğumuzda kendi isimlendirmemizle Kur’an’da iki çeşit murâkabe olduğunu ifade edebiliriz. Bunlar dikey ve yatay murâkabelerdir. Dikey murâkabeyi kendi içinde ikiye ayırabiliriz. Bunlar: Allah’tan (yukarıdan) insana (aşağıya) ve insandan (aşağıdan) yukarıya (Allah’a) murâkabedir. Yatay murâkabe; insandan insana ve diğer varlıklara olan murâkabedir. Bir makale sınırlılığı içerisinde çok geniş olacağından çalışmamızda sadece dikey murâkabeyi işleyeceğiz.

A. Yukarıdan Aşağı Dikey Murâkabe (Murâkabetullah- Allah’ın Murâkabesi)

Yukarıdan aşağı murâkabe Allah’tan insana doğru dikey bir murâkabe olup Allah’ın kullarını, gözetmesi, takip ve kontrol etmesidir. Allah birçok Kur’an ayetinde insanların yaptıklarını gördüğünü, işittiğini, hiçbir şeyin kendisine gizli kalmadığını, onları tek tek saydığını, yazdığını, yani her şeyi gözetleyip takip ettiğini bildirir. Bütün bunlar Allah’ın kullarını murâkabe ettiği anlamına gelir. Şimdi bunları görelim.

1. Kur’an’da Murâkabeyi İfade Eden Allah’ın İsimleri-Sıfatları Doğrultusunda Allah’ın Kullarını Murâkabesi

Kur’an’da Allah birçok ismi/sıfatı ile kullarını murâkabe ettiğini bildirmektedir. Bu manayı ifade eden odak isim-vasıf *r-k-b* fiilinden *er-Rakîb* vasfıdır.

a. er-Rakîb

Kur’an’da murâkabeyi ifade eden *r-k-b* fiil kökü ve türevleri *terkub*, *yerkubû*, *yerkubûne*, *yeterakkabû*, *fertekab*, *vertekabû*, *fertekabhüm mürtekabûn* ve *rakîb* şeklinde farklı bağlamlarda on beş defa geçer.⁸ Bunlardan üçü Allah’a diğerleri ise, yaratıklarına isnat edilmiş olup birbirine yakın üç anlamda kullanılmıştır.⁹ Şimdi bunları örneklerle görelim.

1. Bir şeyin olacağını beklemek, gözlemek, gözetlemek anlamında

“O halde sen (Hz. Muhammed) (onların başlarına gelecekleri) bekle (*fertekab*); onlar da beklemektedirler (*murtekabûn*)!”¹⁰

2. Dikkate almak, hesaba katmak, göz önünde bulundurmak, düşünmek anlamında

“ Onlar (müşrikler), bir inanan hakkında ne bir yakınlık ne de anlaşma dikkate alırlar, hesaba katarlar (*lâ yerkubûne*); çünkü onlar, haddi aşanlardır.”¹¹

3. Korumak (koruma altına almak), kontrol etmek, takip etmek anlamında

⁵ Kuşeyrî, Abdülkerim, *Kuşeyrî Risâlesi (Sûfîlerin İnanç ve Ahlâkı)*, çev.: Dilaver Selvi, Yeni Şafak Yay., İstanbul 2009, s. 228.

⁶ Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalca Yayınevi, İstanbul 2005, 255-256.

⁷ Kâşânî, Abdürrezzak, *Tasavvuf Sözlüğü Letâifu'l-a'lâm fi işarâti ehli'l-ilhâm*, çev.: Ekrem Demirli, İz Yay., İstanbul 2004, s.498.

⁸ Bkz.: Abdülbâki, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfazi'l-Kur'ani'l-Kerim*, İstanbul 1988, s. 323.

⁹ Bkz.: Mahallî, Celâleddîn-Suyutî, Celâleddîn, *Tefsîru'l-Celâleyn*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut 1983, s. ilgili ayetler.

¹⁰ Duhan 44/59; Kamer, 54/27; Kasas, 28/18; Hud, 11/93.

¹¹ Tevbe, 9/10.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/11 Fall 2014

Kur'an'da fiilin *rakîb* şeklinde geçen türevi, Hud suresi 93. ayette Hz. Şuayb Peygambere nispetine ilaveten, koruyan (koruma altına alan), kontrol eden, takip eden anlamında üç defa Allah'a ve bir defa da meleklerle nispet edilerek beş defa geçer. Şimdi bu ayetleri görelim.

“Ey insanlar! Sizi bir tek canlıdan yaratan, ondan eşini var eden ve her ikisinden birçok erkek ve kadın türeten Rabbinizin bilincinde olun. Adına birbirinizden (haklarınızı) talep ettiğiniz Allah'ın ve akrabalık bağlarının bilincinde de olun; çünkü Allah, sizi çok iyi takip edendir (innellahe kâne aleyküm rakîben).”¹²

Meşhur mutasavvıf müfessir Kuşeyrî (ö. 465), konuyla ilgili olan ayetin son kısmını şöyle tefsir eder:

“Allah, sizi çok iyi takip edendir: Allah (yaptığına) muttaliidir, şahittir, seni yakından takip etmektedir-ensendedir (*yeuddü aleyke enfâseke*), duyularını (yaptıklarını) görmektedir, fikir ve düşüncelerine sahiptir, yaptığın her şeyi ve durumu inşa edendir. Ve kim O'nun, üzerinde *er-Rakîb* olduğunu bilirse, kendisine düşen O'ndan utanmak ve çekinmektir.”¹³

Meleklerle ilgili ayete gelince; “İnsan hiçbir söz söylemez ki onun yanında (yaptıklarını) takip eden (*rakîb*) hazır (*atîd*) bir (melek) bulunmasın.”¹⁴

Meleklerin bu görevi için Mücahid (R.A) şöyle demiştir: “Allah, insanın ahvalini bilmesi ile birlikte, delile bağlamak için, yaptıklarını gece ve gündüz koruma altına alan ve yazan ikiye melek görevlendirmiştir.”¹⁵

Görüldüğü gibi, murâkabe kelimesi Kur'an'da birbirine yakın sözlük anlamında bir şeyin olacağını beklemek-gözlemek, dikkate almak, hesaba katmak, korumak (koruma altına almak) ve takip etmek anlamlarında kullanmıştır. Kelimenin çoğu mahlukata isnat edilmiştir. Ancak Allah bu kelimeyi üç yerde kendine isnat edip, insanlar ve her şey üzerinde *er-Rakîb* olduğunu; onları takip ettiğini, enselerinde olduğunu bildirerek kelimeyi kendisine isim koyup yeni bir anlam yüklemiştir. Allah diğer taraftan kelimeyi meleklerine isnat ederek insanın yaptığı, söylediği her şeyi insanın sağında ve solunda bulunan rakîb meleklerin takip edip yazdığını, zapturapt altına alıp koruduğunu bildirmektedir.¹⁶ Yani Allah bir taraftan bütün insanları kendi takip ve kontrol edip gözetlemekte, diğer taraftan görevlendirdiği ve geleneğimizde hafaza melekleri olarak bilinen melekleri ile onların yaptıklarını kayıt altına almaktadır. Dolayısıyla kelime hem Allah'ın hem de meleklerin ismi-sıfatı olması yönüyle Kur'an'da anlam genişlemesine uğramış ve yeni bir boyut kazanmıştır.

Allah'ın murâkabe ile ilgili *er-Rakîb* ismi etrafında kümeleşip yakın anlama gelen diğer isim-sıfatları şunlardır:

b. el-Âlim, el-Alîm, Allâmu'l-Guyûb ve el-A'lem : Bilen

c. el-Hâfiz, el-Hâfiz : Muhafaza eden, koruyan

d. el-Basîr : Gören

e. es-Semî' : İşiten

f. el-Habîr : Haberdar olan

g. eş-Şehîd : Tanık olan

¹² Nisâ, 4/1; Maide, 5/117; Ahzab, 33/52.

¹³ Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin, *Letâifu'l-İşârât*, thk.: Said Katîfe, el-Mektebetü't-Tevfikîyye, y. ve t. y., II. 5.

¹⁴ Kâf, 50/18.

¹⁵ Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, Daru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 2004, XVII. 12.

¹⁶ Bkz.: Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, Daru'l-fikr, Beyrut 2001, XXVI. 183-186.

- l. el-Vekîl** : Gözetici, koruyucu
m. el-Kayyûm-el-Kâim : Hifzeden, gözetleyen
n. el-latîf : İşlerin inceliklerini bilen
o. el-Muhît : Her şeyi kuşatan, çok iyi bilen
p. el-Hakîm : Üstün bir ilimle bilen
r. el-Karîb : Çok yakın
s. el-Müheymin : Gözetleyip koruyan.
t. el-Mukît : Gözetleyici, koruyan¹⁷

Buraya kadar Allah'ın murâkabe ile ilgili isimlerini ele aldık. Burada konuyla ilgili merkezi isim Allah'ın *er-Rakîb* ismi olup her şeyi gözetip, kontrol eden, takip eden anlamındadır. Allah'ın bu ismi Mekki surelerde geçmez, dolayısıyla bu vasıf, Medenîdir. Ancak murâkabeye yakın manalara gelen yukarıda zikrettiğimiz *Hafîz*, *Şehîd* gibi vasıflar, Mekki surelerde bolca bulunmaktadır.¹⁸ Allah'ın bu isimleri *er-Rakîb* isim etrafında güçlü bir semantik ağ oluştururlar. Allah bütün bu isimlerle kendisini betimleyerek insanı yaratıp kendi haline başıboş bırakmadığını, bilakis onlar üzerinde güçlü bir murâkabe ve takip oluşturduğunu bildirmektedir.

B.Aşağıdan Yukarıya Dikey Murâkabe (Murâkabe Lillâh-Allah'ın Murâkabesi Altında Olduğunun Bilincinde Olmak)

Kur'an'ı dikkatlice okuduğumuzda murâkabenin tek taraflı olmadığını görürüz. Yukarıda genişçe gördüğümüz gibi, Allah yukarıdan aşağı her şeyi murâkabe ettiğini özellikle isim-sıfatları "Esmâü'l-Hüsna" çerçevesinde ifade etmiştir. Aynı şekilde Allah değişik şekillerde kulların da kendisini murâkabe etmesini istemiştir. Kulların Allah'ı murâkabesi, bütün davranışlarında Allah'ın murâkabesini hissedip O'nun hakkını gözetlemektir. Yani Allah'ın murâkabesi altında olduğunun bilincinde olmaktır.

1.Aşağıdan Yukarıya Dikey Murâkabenin Enstrümanları

Aşağıdan yukarıya dikey murakabenin en başta gelen unsuru, Allah'ı tek bilip ulûhiyet ve rubûbiyette O'na hiçbir şeyi ortak koşmamaktır. Kısaca tevhidî gerçekleştirip şirkten uzak durmaktır. Bu Allah'ı murâkabenin en önemli enstrümanıdır ve Allah'ın en başta gelen hakkıdır. Ancak biz burada bunları ele almayacağız. Bunları da içerdiğine inandığımız aşağıdaki unsurları işleyeceğiz.

a. Akıl

Akıl, Allah'ı murâkabenin en önemli enstrümanıdır. Akıl, *a-k-l* kökünden türemiş olup, *el-hıcr* ve *'n-nühâ* anlamında aptallık ve ahmaklığın zıddıdır. İbn el-Enbârî şöyle der: Kendini işine ve görüşüne teksif eden kişiye-*el-câmiu liemrihi* ve *ra'yihî*, *racülün âkılün* -akıllı adam- denir, bu devenin ayaklarını bir araya getirmekten, bağlamaktan alınmış (*akaltü'l-baira*) . *el-Ikâl*, iptir. *el-Akl*: işlerde dikkatli düşünmek manasındadır. Akıl kalp, kalp akıldır. Akıl, akıl olarak isimlendirilmiştir, çünkü o, sahibini helak edici şeylere düşmekten bağlar, yani tutar, hapseder, engeller. *Akale 'ş-şey'e* : onu anladı anlamındadır.¹⁹

¹⁷ Bk.: Yıldırım, Suat, *Kur'an'da Ulûhiyyet*, Kayihan Yay., İstanbul 1987, s. 89-271.

¹⁸ Yıldırım, Suat, *a. g. e.*, s. 260.

¹⁹ İbn Manzûr, *a. g. e.*, XI. 458-459.

Akıl kelimesi Kur'an'da kırk dokuz defa, üstelik tamamında fiil (eylem) formunda (*akalû, te'kulûn, ne'kûlu, ye'kûlu ve ye'kulûn*) geçer.²⁰ Bu ayetlerin hepsinde insan, *akletmeniz için, akletmiyormusunuz, eğer aklediyorsanız, akletmiyorlar, akleden kavim için... ayetler vardır* vb. şekillerde düşünmeye, bahsedilen konular hakkında muhakeme yapmaya böylece doğruyu, hakkı bulmaya çağrılmaktadır. Bu ayetlerde Allah insana verdiği akıl yetisini fiilen kullanmasını öğütlemektedir. Hatta bir ayette akılı kullanmamak pisliğe bulaşmakla özdeşleştirilerek şöyle nitelendirilir: “*Allah'ın izni olmadıkça, hiç kimse inanamaz. Böylece O, akıllarını kullanmayanları (lâ ye'kulûn) (inkar) pisliğine sürükler.*”²¹ Bilindiği gibi fiil, bir hareketi, eylemi ve oluşu bildirir.

İşte bu ayetlerde akıl kavramının fiil/eylem formunda geçmesi, bu kelimenin oldukça dinamik bir uygulama alanına ve epistemolojik açıdan fonksiyonel bir değere sahip olduğunun göstergesidir. Kur'an'da akıl salt alet olarak değil, uygulama/iş ve vazife olarak anlatılmıştır. Akıl, okuma ve yazma görevi gibidir. Bu sebeple Kur'an'da fiil formunda gelen akıl için sebepleri sonuçlara bağlama gibi bir takım sebepler zikredilmiş ve aklın işlevselliğini anlatmada *fikir, tefekkür, nazar, basar, tedebbür, zikir, ilim, fehm* gibi zihni faaliyetlerden söz edilmiştir.²²

Kur'an'da akıl anlamında kullanılan başka kavramlar da vardır. Bunlar hep birlikte sıkı bir semantik alan oluşturur. Bunlar sırasıyla şu kelimelerdir: *Nühâ, hıcr, hikmet, fuâd, lübb, basar, kalp, sadr, hilm ve reşid* kelimeleridir.²³

Akıl kelimesi Kur'an'da çok açık dini bir anlam taşıyan anahtar kelime olup, insanı Allah'ın ayetlerini anlamaya muktedir kılan insan yeteneğini ifade eder. İnsanlar Allah'ın kendilerine gösterdiği ayetleri bu yetenekleriyle kavrarlar.²⁴ Dolayısıyla Allah Kur'an'da akla önem vermiş, insanların aklını kullanmalarının üzerinde durmuştur. Meşhur mutasavvıf es-Sülemi'ye göre “Her şeyin bir özü vardır. İnsanın özü akıl, aklın özü de sabırdır.”²⁵

Bu bağlamda Kur'an'da birçok ayette insanın, Allah'ın sözlü (Kur'an) ve sözsüz- tabiat ayetleri (işaretlerini) üzerinde akıl, tefekkür, tedebbür ve tezekkür etmesi üzerinde durulur.²⁶ Bu eylemlerin hepsi aynı anlama gelip akılla ilgilidir. Ayetlerin vermek istediği mesaj; kul aklını kullanarak, Allah'ın sözlü ve sözsüz ayetleri üzerinde düşünüp doğruyu, hakikati bulmalıdır. Dolayısıyla akıl, Allah'ı murâkabenin en önemli enstrümanıdır.

b. Bilgi

Bilgi, İslami terminolojide genel olarak *el-‘ilm* terimiyle ifade edilir ve sözlükte, ‘mutlak olarak bilmek, şuurda hasıl olmak, sağlam ve kesin bir biçimde bilmek’ veya ‘bir şeyin gerçeğini bilmek’ gibi anlamlara gelir.²⁷ Kelimenin esas manası budur.²⁸ Bu bağlamda Allah şöyle buyurur: “*Karada ve denizde karanlıklar bastırduğunda yolunuzu bulmanız için yıldızları yaratan da*

²⁰ Bkz.: Abdalbâki, Muhammed Fuad, *a. g. e.*, s. 468-469.

²¹ Yunus, 10/ 100.

²² Altıntaş, Ramazan, *İslam Düşüncesinde İşlevsel Akıl*, Pınar Yay., İstanbul 2003, s. 36.

²³ Kur'an'da akıl anlamında kullanılan kelimeler hakkında geniş bilgi için bkz.: Altıntaş, Ramazan, *a.g.e.*, s. 48-75.

²⁴ Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çevr.: Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul trs., s. 61

²⁵ Sülemi, Ebu Abdurrahman, *Risaleler*, çevr.: Süleyman Ateş, Ankara 1981, s. 51, 52.

²⁶ “*Böylece Biz, o halkı-Lut (a.s)- yok etmiştik. Andolsun ki, Biz, aklını kullanacak olan bir halk için (ye'kulûn), orada apaçık bir delil (âyeh) bırakmışızdır.*” Ankebût, 29/35; Al-i İmrân, 3/118; Nahl, 16/12, 67; Bakara, 2/164; Ra'd,13/4; Nûr, 24/61; Rûm, 30/24,28; Hadid,57/17; “*Allah, (su) ile sizin için ekin, zeytin, hurma, üzüm ve her türlü meyve yetiştirir. Gerçekten de bütün bunlarda düşünenler (yetefekkerûn) için bir ibret (âyeh) vardır.*” Nahl, 16/11, 69; Rûm, 30/21; Zümer, 39/42; Câsiye, 45/13; “*Bu (Kur'an), Bizim, ayetleri (âyât) üzerinde düşünceleri (yeddeberû) ve akıl sahiplerinin (onlardan) öğüt almaları (yetezekkeru) için, sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır.*” Sad, 38/29.

²⁷ Ibn Manzûr, *a. g. e.*, XII.416-422.

²⁸ Esas mana izafî mana için bkz. Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s.21-25.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/ 11 Fall 2014

O'dur. Kuşkusuz Biz, bilen (ya'lemûm) bir toplum için ayetlerimizi ayrıntılı bir biçimde açıklaması bulunuyoruz."²⁹

Bilgi ve bilmeyi esas alan kelime olan *el-ilm* Kur'an'da en çok kullanılan kelimelerden birisidir. Bu nedenle *ilm* kelimesi ve ondan türeyen isim ve fiiller Kur'an'da yaklaşık olarak yediyüz elli yerde geçmektedir.³⁰ Kur'an'ın yanında Hz. Peygamber'in hadislerinde de bilgi gereken yerini almıştır. Bu hususu görmek için, hadis külliyyatına bir göz atmak kafidir. Başta Kütüb-i Sitte olmak üzere her hadis kitabında yer alan müstakil *Kitâbu'l-İlm* bölümleri buna en güzel örneklerdir.

Bu bağlamda Allah Teala birliğine kendisiyle beraber melekleri ve bilgi sahiplerini şahit tutmuş ve kulları içinden ancak bilginlerin, kendisinden gereğince korkacağını bildirmiştir.

*"(Yaratıkları arasında) adaleti gerçekleştiren Allah, melekler ve ilim sahipleri, kendisinden başka hiçbir tanrı olmadığına tanıklık etmişlerdir; (gerçekten de) çok güçlü, çok bilge olan O'ndan başka tanrı yoktur."*³¹

Bu ayette Allah, kendinden başka ilah olmadığına yani, tevhide önce kendisini, ikinci olarak melekleri daha sonra da bilgi sahiplerini şahit tutmaktadır. Böylesine önemli bir konuda, Allah'ın kendisiyle beraber meleklerin ve bilgi sahiplerinin şahitliklerine vurgu yapması onlara, dolayısıyla bilgiye verdiği değeri ve önemi açıkça ortaya koymaktadır.

*"Kulları içinden ancak bilginler, Allah'tan (gereğince) korkar."*³²

Allah haşyetini, Allah korkusunu, Allah saygısını kulları içinden ancak ulema duyar ve ancak Allah'ı bilenler o saygıyı hissederler. Yani *"...Sen ancak görmeden Rablerinden korkanları uyarırsın..."* (35. Fatır, 18) ayetinde buyurulduğu üzere Allah saygısını müstemirren duyup da Peygamberin inzarından müstefid olacak ve binaenaleyh temizlenip korunacak olanlar Allah'ı celal-ü cemaliyle sıfatı kemaliyle bilen ehli ilimdir. Çünkü bir şey hakkında saygı onun şanına olan bilgi ve bilginin derecesiyle mütenasip olur. Bir kulun da Allah'a dair ilmi ne kadar kemalli ise haşyeti de o nisbette kamil olur. Onun için Resulullah *"Ene ahşâkum lillâh ve etkâkum: Ben sizin Allah'dan en çok korkan ve O'na karşı en çok sorumluluğunun bilincinde olanınızım"*³³ demiştir.³⁴

Bu ayet hem bilginin önemini vurgulamakta, hem de bilgi sahibi kişiler (alimler) için ulaşılmaması gereken en yüce mevkiyi belirlemektedir. Zira bir kişi, içinde Allah korkusu taşıyorsa, o zaman ayetin bahsettiği 'alim' sınıfına girer. Nitekim Abdullah b. Mesud'dan nakledilen bir söz bu hususu doğrulamaktadır. "İlim sadece çok sayıda hadis bilmek değildir. İlim Allah'tan çok korkmaktır." Hasan Basri (ö. 110/728), "alim, Allah'ı görmediği halde korkan, Allah'ın sevdiğini seven ve Allah'ın sevmediğinden uzak kalan kimsedir" diye buyurmuştur ki, bu ayet böyle kimselere işaret etmektedir.³⁵

Dolayısıyla diyebiliriz ki, yukarıdaki ayet Allah'a karşı sorumluluğunun bilincinde olup kibirlenmeyen ve bildikleriyle amel eden alimlere işaret etmektedir. Yoksa her bilgi sahibi Allah'dan korkar anlamında değildir. Kısacası, burada kastedilen bilgi yukarıda saydığımız vasıflara sahip olan bilgidir. İşte bu vasıflara sahip bilginin Allah'ı murâkabe etmenin bir unsuru olduğu kendiliğinden ortadadır.

²⁹ En'am, 6/ 97; Ankebût, 29/ 43; Tevbe, 9/ 11.

³⁰ Bkz. : Muhammed Fuad Abdulbaki, *a. g. e. , s. 469-481.*

³¹ Âl-i İmran, 3/18.

³² Fatır, 35/ 28.

³³ Buhârî, *Nikah*, 1.

³⁴ Yazır, M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşr., İstanbul 1979, VI.3991.

³⁵ Mevdudi, Ebu'l-Al'a, *Tefhimu'l-Kur'an*, çev. Komisyon, İstanbul 1991, IV.557.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/11 Fall 2014

c. Takva

Kur'an'ı okuduğumuzda, “vekâ”, “ittikâ”, “muttaki” ve “takvâ” kelimelerine sıkça rastlarız. İşte murâkabenin önemli enstrümanlarından birisi de takvâdır.

“Takvâ” ve “ittikâ” kelimeleri, “ve-kâ” fiilinin mastarı olan “vikâye”den gelmektedir. *Vikâye*, bir şeyi onu rahatsız edecek ve ona zarar verecek şeylerden koruma anlamındadır. Bu anlamda Kur'an'da kullanılmıştır. Onlardan birinde şöyle buyrulur: “Allah, onları o günün kötülüğünden koruyacak (vekâhüm)...”³⁶ İşte takvâ, insanın kendi canını korkulan şeylerden sakındırmasıdır. Kelimenin asıl anlamı budur. Bunun yanında bazen korku (havf) takva, takva da korku (havf) diye adlandırılır. Bu isimlendirme; bir şeyin, şartı gerektirmesi, şartın da onu gerektirirse kabilindedir. Din literatüründe takva, insanın kendisini günahlardan sakındırması şeklinde kavramlaşmıştır. Bu da sakıncalı şeylerin terkedilmesi ile gerçekleşir.³⁷ Allah bu bağlamda şöyle buyrulur: “Şüphesiz Allah, takva sahipleri ile (ellezine ittekav) ve iyilikte bulunanlarla (muhsinûn) beraberdir.”³⁸

Takva kelimesi Mekke döneminin özellikle ilk çağında (????), Mekkî surelerin konusuna uygun olarak ahiret azabından, dolayısıyla Allah'tan korkmayı ifade eder. Misal olarak “Ey insanlar, Rabbinizden korkun (ittikû). Yemin ederim ki o Saatin yeri sarsışı dehşetli olacaktır.”³⁹ Ancak bu, Kur'an'da daha ziyade istisnâ bir durumdur. *İtteka* fiili Kur'an'da hemen hemen daima dini anlamda kullanılmıştır.⁴⁰

Kur'an'da “takva”, “ittika” ve “vikaye” mastar ve isimleri çeşitli kalıplarda, çok azı lügat manasında olmak üzere iki yüz elli sekiz ayette geçmektedir. Yukarıda ifade edildiği gibi, bu kelime hakim olarak Kur'an tarafından kazandırılan dini anlamda kullanılmış ve böyle kavramlaşmıştır. Yani insanın kendisini günahlardan sakındırmasıdır. Bu da sakıncalı şeylerin terkedilmesi ile gerçekleşir. Bu da hem bu dünya hem de öbür dünya için hassas bir sorumluluk hissinden kaynaklanan korkudur.⁴¹ Bu anlamda takva; Allah'ın sınırlarına perçinlenmek olup O'nun belirlediği sınırları (hudûd) aşmayıp koyduğu emirlere uymak, yasaklardan da sakınmaktır. Nitekim Kur'an birçok ayette Allah'ın koyduğu sınırların muhafaza edilip aşılmamasını, bunları aşanların zalimler olduğunu bildirir.⁴² Muhammed Esed de tefsirinde bu kelimeye, “Allah'a karşı sorumluluk bilinci taşımaktır.”⁴³ diye anlam verir. Bu ise açık olarak Allah'ı murâkabenin ta kendisidir.

Allah takva sahibi kişilerle ilgili olarak şunları söyler: “Allah bilincini içlerinde canlı tutanlara gelince (innellezîne't-tekav); onlar, şeytanın vesvesesine maruz kaldıklarında, (Allah'ı) hatırlarlar (tezekkerû) ve derhal gerçeği görürler.”⁴⁴ Ayette geçen hatırlamadan (tezekkerû) murat, Allah'ın emirleri ve tavsiyeleridir. Yani Allah'ın emirlerini ve tavsiyelerini hatırlarlar.

Ayet şeytanın dokunmasının insanı körleştirdiğini, duygularını yok ettiğini gözünü kapadığını belirtiyor. Fakat Allah bilincini içinde canlı tutmak (takva), O'nun murâkibesini hissetmek ise, gönülleri Allah'a bağlayan, gafletten uyararak hidayet yolunu sağlayan derin bir

³⁶ İnsan, 76/ 11.

³⁷ İsfehâni, Râgıb, *Müfredâtü Elfâzı'l-Kur'ân*, s. 881.

³⁸ Nahl, 16/128.

³⁹ Hacc, 22/1.

⁴⁰ Bkz.: İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s.221-227; İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, çev.: Selahattin Ayaz, Pınar Yayınları, İstanbul 1984, s. 259-265.

⁴¹ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev.: Alpaslan Açıkgenç, Fecr Yayınları, Ankara 1993, s. 87.

⁴² Bkz.: Abdulbâki, Muhammed Fuad, *a. g. e.*, s. 195.

⁴³ Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı meal-tefsir*, çev.: Koytak, Cahit-Ertürk, Ahmet, İşaret Yayınları, İstanbul 1996, II. 556.

⁴⁴ A'raf, 7/201.

bağdır. İşte muttakilere bunlar hatırlatılıyor. Şayet onlar bunu hatırlarlarsa görüş ufukları açılır, gözlerinin önüne çekilmiş olan perdeler kalkar. “Ve hemen gerçeği görürler” Şüphesiz ki şeytanın dokunuşu kör eder kişiyi. Allah’ı anmaksa birden gözleri açar. Şeytanın dokunuşu karanlığın ifadesidir, Allah’a yönelmek ise aydınlıktır...Şeytanın temasını ancak takva duygusu silip aydınlatabilir.⁴⁵

Görüldüğü gibi takva; şeytandan insana dokunan kötü düşüncelere karşı insanın Allah’ı hatırlayıp kötülüklerden uzaklaşmasını sağlayan bir zırhtır. Dolayısıyla takva Allah’ı murâkabenin en önemli enstrümanıdır.

d. Tezekkür (Allah’ı hatırlama)

Z-k-r kelimesi ve türevleri edinilen bir şeyi korumak, dilde ifade etmek, unutulmuş şeyi zikretmek/hatırlamak, konuşmak, anlatmak, çokça anmak, öğüt, uyarı, hatırlatma vs. anlamlarına gelir.⁴⁶ Görüldüğü gibi, zikir kelimesinde hatırlama, hatırdaki tutma, anma, yani unutmama anlamı ön plandadır.

İnsan yaradılışı gereği unuttandır. Unutma, insanın kendisine emanet edilen şeyi terk etmesidir; bu ya kalbinin (hafızasının) zayıflığından, ya gafletten, ya da kasıtlı olarak onun kalpten çıkmasına yol açmak şeklinde gerçekleşir. Şöyle denir: *Nesîtühü nisyânen-Onu unuttum.*⁴⁷ Kur’an’da şöyle buyrulur: “*Doğrusu bundan önce Adem’e (bu ağaçtan yeme diye) emrettik, fakat unuttu (fenesiye)...*”⁴⁸

“*Musa (Hızır’a verdiği söz sebebiyle): Unuttuğum şeyden dolayı (bimâ nesîtü) beni muaheze etme; işimde bana güçlük çıkarma, dedi*”⁴⁹ “*Biz Hıristiyanız, diyenlerden de söz almıştık; onlar da kendilerine hatırlatılan şeylerin çoğunu unuttuysalardı (nesû)...*”⁵⁰ “*Allah’ın dilemesine bağlamadıkça (inşâallah demedikçe) hiçbir şey için bunu yarın yapacağım deme. Bunu unuttuğun takdirde (nesîte) Allah’ı an (üzkür) ve: Umarım Rabbim beni, doğruya bundan daha yakın olan bir yola iletir de.*”⁵¹

Bu bağlamda bakara suresinin 286. ayetinde müminlerin dualarının içinde şöyle “*...Ey Rabbimiz! Eğer unutacak ya da hata edecek olursak, (bu yüzden) bizi sorumlu tutma!...*” geçer.

İnsan unutma ile malul olduğundan hatırlamaya, hatırlatılmaya ihtiyaç duyar. İşte bu hususta her şeyden önce Allah Kur’an’ı zikir olarak isimlendirmiştir: “*Bu, O’na (Muhammed’e) indirdiğimiz mübarek bir uyarıdır (zikr)...*”⁵²

Z-k-r kelimesi ve türevleri Kur’an’da 268 defa geçer. Bunlardan 47 ayette insanın Allah’ı zikrinden bahsedilir.⁵³ Dolayısıyla zikir kelimesi Kur’an’da genellikle dini anlamda Allah’ı zikretmek, hatırlamak, hatırdaki tutmak, unutmamak anlamında kullanılmıştır.

İnsanın Allah’ı zikretmesi O’nun emridir. Birçok ayette buna vurgu yapılır. “*...Beni zikredin (fezkürûnî) ki, Ben de sizi zikredeyim...*”⁵⁴ “*...Allah’ı çok anın (vezkürû)...*”⁵⁵

⁴⁵ Kutub, Seyyid, *Fî Zilâli’l-Kur’an, Dâru’ş-Şurûk*, Beyrut-Kâhire 1412, VI. 366.

⁴⁶ Halil İbn Ahmed, *Kitâbu’l-Ayn*, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut trs., s. 320; İsfehani, Ragıb, a. g. e. , 328-330.

⁴⁷ İsfehâni, Râgıb, a. g. e. , s. 803.

⁴⁸ Tâhâ, 20/115.

⁴⁹ Kehf, 18/73.

⁵⁰ Maide, 5/14.

⁵¹ Kehf, 18/23-24.

⁵² Enbiya, 21/50.

⁵³ Geniş bilgi için bkz.: Karagöz, İsmail, *Kur’an’da Zikir Kavramı ve Allah’ı Zikir*, D. İ. B. Y. , Ankara 2005, s. 25 vd.

⁵⁴ Bakara, 2/152.

⁵⁵ Enfâl, 8/45; bkz.: Abdülbâki, Muhammed Fuad, a. g. e. , s. 270-275.

“Kendi kendine, yalvararak ve ürpererek, yüksek olmayan bir sesle sabah akşam Rabbini an (üzkür). Gafillerden olma.”⁵⁶ Seyyid Kutub ayette geçen zikrin nasıl aşağıdan yukarıya Allah'ı murakabeyi içerdiğini şöyle açıklar:

“Gün doğarken ve batarken, gönül günün her iki tarafında Allah'a bağlı kalmalıdır. Allah'ı zikretmek ise sadece bu zamanlara mahsus değildir. Gönül her zaman Allah'ı anmalı ve her lahza insan; kalbinde Allah'ın murakabesini hissetmelidir. Şu kadar var ki bu iki zaman esnasında insan kainat sayfasındaki açık değişikliklere muttali olur. Geceden gündüze geçiş...Ve gündüzden geceye varış...Her iki halde insan kalbi çevresinde bulunan mevcudatla ilgi kurar. Gecenin ve gündüzün değişmesinde, şartların ve durumların tegayyür etmesinde Allah'ın kudret elini görür...Rabbini zikret ve sakın O'nun zikrinden gafil kalma. Kalbini O'nun murakabesinden uzaklaştırma, zira insan şeytanın aldatmacalarından sakınmak için Rabbi ile münasebettar kalmaya son derece muhtaçtır...”⁵⁷

Allah akıl sahibi insanlardan bahsederken şöyle der : “Onlar (akıl sahibi insanlar), ayakta dururken, otururken, yanları üzerine yatarken (her vakit) Allah'ı anarlar (yezürüne)...⁵⁸ “Öyle ülül’elbab ki ayakta iken otururken yatarken, yani gerek iştilal ve gerek istirahat hallerinin hepsinde Allah'ı zikrederler, dillerinden bırakmazlar bu ahvali selase insanın bütün ahvaline şamildir. Hatta hareketi bedeniyyeye şamil olduğu gibi i'tilâ, tavassut, sukut gibi halette de şamildir. Demek ki bu ülül’elbab her ne halde bulunurlarsa bulunsunlar, kalpleri zikrullahdan başka bir şey ile itmi’nan zevkini bulamadığından zikrullahdan gaflet etmezler, gönülleri murakabe ilahiyeye müstagraktır...”⁵⁹

Kur'an ve Hadislerde Allah'ı zikir geniş bir yelpaze oluşturur. Bunu kalple, dille ve bedenle yerine getirmek mümkündür. Kalple zikir; Allah'ın varlığını, birliğini, yaratıcı ve rızık verici olduğunu kabul etmek, Allah'ın varlığına ve birliğine delalet eden sözlü ve sözsüz ayetleri üzerinde düşünmek, nimetleri verenin Allah olduğunu bilmek ile, bedenle zikir; bedeninin her bir uzvunu emrolunduğu görevleriyle meşgul etmek ve yasakladığı şeylerden alıkoyarak O'na itaat etmekle, dille zikir; her hayırlı işin evvelinde eûzü besmele çekmek, geleceğe dönük söz ve işlerinde inşallah demek, Kur'an okumak ve öğrenmek, dua etmek, günah ve hatalara tevbe ve istiğfar etmek, tekbir, tehlil, tesbih, tahmîd, telbiye ve havkale cümlelerini söylemek ile yapılır.⁶⁰

Yukarıda zikredilen ve Allah'ı zikretmenin çeşitli yönlerini oluşturan bütün bu hususlar Allah'ı murâkabe etmenin ta kendisidir. Kur'an'da zikredilen ve hadislerde detayı verilen bütün bu hususları yaparak insan Allah'ı murâkabe etmektedir. Bütün bunlar insanın kalbi, bedeni ve dili ile Allah'la meşgul olması anlamına gelmektedir. Bu bağlamda Kur'an, nefsinin dünya nimetleri ile meşgul edip başka şeyler dilemeyip Allah'ı unutan kimselerden uzaklaşmayı emreder: “Sen, sabah akşam hoşnutluğunu isteyerek Rablerine dua edenlerle birlikte olmaya çabala ve dünya hayatının çekiciliğine kapılarak gözlerini sakın onlardan ayırma. Kalbini Bizi anmaktan alıkoyduğumuz (an zikrinâ), nefsinin arzusuna uyan ve işi hep aşırılık olan kimseye de uyma.”⁶¹ “O halde sen, Bizi anmaktan yüz çeviren, dünya hayatından başka hiçbir şey istemeyen kimselerden yüz çevir.”⁶²

e. Şükür

Şükür, nimeti düşünüp onun karşılığını göstermek anlamında olup zıddı, nimeti unutmak ve onu gizlemek anlamında küfür kavramıdır. Şükür üç kısma ayrılır: Kalp ile şükür, nimeti tasavvur

⁵⁶ A'raf, 7/205.

⁵⁷ Kutub, Seyyid, a. g. e. , VI. 380-382.

⁵⁸ Al-i İmrân, 3/190-191.

⁵⁹ Yazır, M. Hamdi, a. g. e. , II. 1258.

⁶⁰ Bu hususta geniş bilgi için bkz.: Karagöz, İsmail, a. g. e. , s.39-170.

⁶¹ Kehf, 18/28.

⁶² Necm, 53/29.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/11 Fall 2014

etmektir. Dil ile şükür, nimet vereni övmektir. Bütün organlarla şükür, hak ettiği oranda nimetin karşılığını vermektir. Bu bağlamda Allah Hz. Davud'a ve Süleyman'a verdiği üstünlüğü zikredip peşinden "...Ey Davud ailesi! Şükredin (i'melû şükran)" buyurur.⁶³ Burada şükürün emredilmesi *üşkürü* şeklinde değil de *amile* fiili ile (*i'melû şükran*) şeklinde gelmesinin, kalp, dil ve diğer organlarla yapılan her üç şükür çeşidinin gerekliliğine işaret etmek içindir.⁶⁴

Bu bağlamda Gazâlî kendi tasavvuf zaviyesinden şükürün üç aslının olduğunu ifade eder. Bunlar; ilim (marifet), hal ve ameldir. İlim; nimet verenin Allah olduğunu bilmektir. Hal, marifetten sonra devam eden ferahlık durumu olup, nimeti verene karşı saygılı olmak ve sevgi beslemektir. Bu da ilim (marifet) gibi, bizatihi bir şükürdür. Fakat şükür olabilme şartını ihtiva etmesi gerekir. Bu şart nimet vermeyi ve nimeti değil, nimeti vereni sevmektir. Amel, nimet vereni bilmekten meydana gelen sevincin gereğiyle amel etmektir. Bu da kalp, dil ve azalar ile olur. Kalp ile olan şükür, iyiliğe niyet etmektir. Azalar ile şükür, Allah'ın verdiği her bir aza nimetini yerinde ve O'na itaatte kullanıp isyandan kaçınmaktır. Dil ile şükre ise, Allah'tan razı olduğunu ifade etmektir.⁶⁵

Mâtürîdî, yukarıda geçen üç çeşit şükürün üçünü de gerekli görmektedir. Fakat ona göre bunların en değerlisi, üçüncü çeşididir. Nitekim o şükürü, Allah'ın verdiği nimetlerin farkına vararak, bilinçli bir şekilde O'na inanmak ve güzel işler (amel-i sâlih) yapmak olarak açıklamaktadır. Ona göre şükür, hem imanı hem de sâlih amelleri kapsamaktadır. Diğer bir ifadeyle, bir kimse, sadece inanmakla ya da sadece güzel işler yapmakla şükürünü eda etmiş sayılmamaktadır. Ayrıca Yüce Allah, ibadetin sadece kendisine yapılmasını, bu konuda hiç kimseyi ve hiçbir şeyi kendisine ortak koşulmamasını istemektedir. Bu bakımdan Mâtürîdî'ye göre şükürün başı, sağlam bir imandır. O halde Mâtürîdî anlayışına göre şükür= iman + amel-i sâlih demek mümkündür.⁶⁶

Burada Gazalî ve Mâtürîdî'nin şükür ile ifade etmek istedikleri; Allah'ı noksan sıfatlardan tenzih edip O'nu mukaddes (takdis)ve tek olarak (tevhid) bilip her şeyin O'ndan olduğuna inanıp, nimeti Allah'a yaklaşırcı bir vasıta olarak görmektir. Yani nimeti değil, nimet vereni görmek ve bunun gereği olarak da kalp, dil ve azalarla amel edip nimeti verene şükürünü gerçekleştirmektir.

Dünyaya imtihan için gönderilen insan, iki hal üzeredir; şükür veya küfür. Allah şöyle buyurur: "*Gerçek şu ki, biz insanı katışık bir nutfeden (erkek ve kadının dölünden) yarattık; onu imtihan edelim diye, kendisini iştir (semi') ve görür (basîr) kıldık. Şüphesiz biz ona (insana) (doğru) yolu gösterdik(hedeyna). İster şükredici olsun (şâkir) ister nankör (kefûr).*"⁶⁷ Yani Allah insanı imtihan etmek için ona iştirme ve görme yeteneği verdi; doğruyu yanlıştan ayırma yeteneği. Aynı zamanda vahiy göndererek doğru yolu da gösterdi. Bundan sonra insan kendi tercihi ile ya şükreden ya da nankör olur.

İşte bu meyanda Kur'an'da şükür kelimesi çok sık kullanılan kelimelerden olup dini anlamda; Allah'ın nimetlerine karşılık insanın O'na teşekkürünü, memnuniyetini ifade edip nankörlük yapmaması anlamında kullanılmıştır. Birçok ayette Allah'a şükredilmesi üzerinde durulur. "...Allah, şükretmeniz için, size ayetlerini böyle açıklamaktadır."⁶⁸ "Ey inananlar! Size rızık olarak verdiğimiz şeylerin iyi olanlarında yeyin! Eğer gerçekten ibadet ettiğiniz (uğrunda

⁶³ Sebe, 34/10-13.

⁶⁴ İsfehâni, Râğıb, a. g. e. , s. 461-462.

⁶⁵ Gazalî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâü Ulûmi'd-dîn*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut trs., IV. 81-84.

⁶⁶ Maturidi'nin şükür anlayışı konusunda geniş bilgi için bkz.: Ak, Ahmet, Maturidi'nin Şükür Anlayışı, *A.Ü.İ.F.D.* 47 (2006), sayı 2, s. 185-194.

⁶⁷ İnsan, 76/2-3.

⁶⁸ Maide, 5/89.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/11 Fall 2014

çalıştığımız) Allah ise, (o halde) O'na şükredin.”⁶⁹ Aynı şekilde birçok ayette insanların çoğunun şükretmediğinden veya çok az şükrettiğinden bahsedilir: “Allah'a karşı yalan uyduranların kıyamet günü (akabetleri) hakkındaki kanaatleri nedir? Şüphesiz Allah insanlara karşı lütuf sahibidir. Fakat onların çoğu şükretmezler.”⁷⁰

“(Hz. İbrahim) Siz Allah'ı bırakıp birtakım putlara tapıyor, asılsız sözler uyduruyorsunuz. Bilmelisiniz ki, Allah'ı bırakıp da taptıklarınız, size rızık veremez. O halde rızık Allah katında arayın. O'na kulluk edin ve O'na şükredin. Ancak O'na döndürüleceksiniz.”⁷¹

Hız. İbrahim bu ve bir önceki ayetlerde puta tapan kavmini Allah'a kulluğa çağırıyor ve bunun mantığı gerekçelerini de ortaya koyuyor. Birinci gerekçe; bu putlar onların uydurmalarıdır. Yani, putlara yüklediğiniz, verdiğiniz her türlü vasıf sizin uydurma ve yalanlarınızdır. Gerçek olan, onlar cansız, gücü olmayan nesnelere başka bir şey değildir. İkinci gerekçe; bu putların onlara rızık vermeye güçlerinin yetmemesidir. Bunlar rızık vermeye güçleri yetmediğine göre, rızık Allah katında aramaları emrediliyor. Dolayısıyla rızık veren kulluğa ve şükre layık olmalıdır. Onun için ayetin sonunda O'na kulluk edin, şükredin denmiştir. Sonuçta dönüş de O'nadır.

Ayette (ü'budûhu- O'na kulluk edin) ifadesi şükürü içerdiği halde hemen arkasından (üşkurû lehû-O'na şükredin) kullanılmıştır. Bu da kanaatimize göre nimete şükürün gereğinden ve öneminden dolayıdır. “Zira şükür, nimetin devamının gereği, artmasının sebebidir.”⁷²

Kur'an'da geçen şükür kelimesi ve türevlerini incelediğimizde, “Allah'a şükür”; hidayete uymak olduğunu anlarız.⁷³ Yani şükür; günümüzde anlaşılan konuşmak ve söz tekrarından çok, uygulamadır, eylemdir. Örneğin, hüküm veren hakim Allah'a şükrederken, hükmünde doğruyu gösterdiği için şükreder. Allah'ın hükmünde gösterdiği yol; insani güç ölçüsünde mutlak adalete sarılmak, düşmanlığı körükleyen şeylerden uzaklaşmaya çalışmaktır. Dolayısıyla Allah'ın gösterdiği yola gitme nimetinin karşılığı olan şükür; davranış ve uygulamayla gerçekleşmektedir.

Tasavvufta kulun Allah'ın nimetlerine şükürle mukabele etmesi, kötülüğünü kabullenmesi, yapılan kötülüğü aflu karşılması murâkabenin en güzeli olan *murâkabe lillah* (Allah'ı murâkabe etme) olarak sayılmıştır.⁷⁴ Dolayısıyla şükür insandan Allah'a murâkabenin en önemli enstrümanıdır.

f. Dua

Dua, çağırma (nidâ), isim verme (tesmiye), bir şey isteme-yardım talep etme, bir şeye çağırma-ona yönelmeye teşvik etmek anlamlarına gelir.⁷⁵

Dua, insandan Allah'a doğru bir iletişim şekli olup insanın Allah'la konuşma isteğidir, konuşmasıdır. İnsanın Allah'la diyalog kurma isteğinin değişik sebepleri olabilir; Allah'a karşı duyulan derin sevgi ve zühd, ölüm tehlikesi, korku vs.⁷⁶ Nitekim Kur'an'da Allah'a inanmayan müşrik Arapların bile bir tehlike anında halisane bir şekilde Allah'a dua-yalvardıklarını görüyoruz: “...(Geminin batarak öleceklerini anladıkları son anda) içlerinden gelerek, Eğer, bizi, bu tehlikeden kurtaracak olursan, andolsun ki, (sana) şükredenlerden olacağız!”⁷⁷

⁶⁹ Bakara, 2/172; Bkz.: Abdülbâki, a. g. e. , s. 385-386.

⁷⁰ Yunus, 10/60; Bakara, 2/243; Secde, 32/9; Yusuf, 12/38; Neml, 27/73; Mü'min, 40/61.

⁷¹ Ankebut, 19/17.

⁷² Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l-Kadîr*, Mısır 1964, IV. 197.

⁷³ el-Behiy, Muhammed, *İnanç ve Amelde Kur'an'ı Kavramlar*, çev.: Ali Turgut, Yöneliş Yay., İstanbul 1998, s. 178.

⁷⁴ *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, çev.: Heyet, Kalem Yayınları, İstanbul 2005, s. 549.

⁷⁵ İsfahâni, Râgib, a. g. e. , s. 315.

⁷⁶ Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s. 182-183.

⁷⁷ Yunus, 10/22, 13.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/ 11 Fall 2014

Kur'an'da dua geniş bir yelpaze oluşturur. Bize göre dua, Allah'ı murâkabenin en büyük vasıtasıdır. Kul dua vasıtası ile daima yaratıcısı ile iletişim içinde olur. Ona isteklerini, acizliğini, hatalarını vs. arz ederek onu murâkabe eder. Yani dua ile insan rabbi ile daim surette beraber olur. Bu bağlamda Kur'an'da çeşitli münasebetlerle zikredilen birçok dua örnekleri vardır. Bunların başında Allah'ın elçilerinin duaları ve Allah'ın bunlara isticabeti hatta kabul etmedikleri gelir. Onların başında da Hz. Adem ve eşi Hz. Havva'nın duaları gelir: “*Ey Rabbimiz! Biz kendimize zulmettik, eğer bizi bağışlamaz ve bize rahmetinle muamele etmezsen muhakkak ziyana uğrayacaklardan oluruz!*”⁷⁸ Hz. İbrahim: “*Ey Rabbim! Herkesin hesaba çekileceği günde beni, ana-babamı ve bütün müminleri bağışla.*”⁷⁹ Hz. Musa: “*Ey Rabbim Ben nefsimi zulmettim, beni bağışla! Dedi (Allah) onu bağışladı. Çünkü O çok bağışlayan, çok merhamet edendir.*”⁸⁰ Hz. Süleyman: “*Ey Rabbim! Bana ve ana-babama nimetlere şükretmemi ve hoşnut olacağın işler yapmamı gönlüme ilham eyle ve rahmetinle beni iyi kulların arasına dahil eyle.*”⁸¹ Hz. Muhammed: “*De ki Rabbim! Şeytanın kışkırtmalarından sana sığınırım! Onların yanımda bulunmalarından da sana sığınırım.*”⁸² Keza Kur'an'da çeşitli boyutlarıyla, müminlerin, meleklerin ve inkarcıların dualarından bahsedilir.⁸³

Bu bağlamda bakara suresinin 285-286. Ayetlerinde Allah müminlerin inanç esasları ve Kendisine itaat ile ilgili tavırlarına ilaveten şöyle dua ettiğini deklare etmektedir: “...İşittik ve itaat ettik. Rabbimiz, bağışlamamı dileriz; çünkü dönüş Sana olacaktır demiştir...Ey Rabbimiz! Eğer unutacak ya da hata edecek olursak, (bu yüzden) bizi sorumlu tutma! Ey Rabbimiz! Bizden öncekilere yüklediğin gibi, bize de ağır bir yük yükleme! Ey Rabbimiz! Gücümüzün yetmeyeceği şeyi bize taşıtma! Bizi affet, bizi bağışla ve bize sevgini göster; çünkü Sen bizim Mevlamızsın. O halde Sen, inkarcı halka karşı bize yardım et.”

Sonuç olarak dua, kulun Rabbini murâkabe edip, ihtiyaç ve arzusunu ciddi olarak ondan istemesi demektir. Ruhun Allah'a yükselmesi, Kalbin Allah ile konuşması, kul ile Allah arasında diyalogun oluşmasıdır.

III. Münafıklar Ve Murâkabe

1. Murâkabe ve İman-Küfür-Nifak İlişkisi

İnsanlar gerçekte üç kısma ayrılırlar: 1-Mü'minler, 2-Görünüşte müslüman olmakla birlikte aslında ve iç alemi itibarı ile fakir olan münafıklar, 3-Hem görünüşte ve hem de iç alemi itibarı ile kafir olanlar. Mü'minler, “Allah'a ve Rasulüne inanan, bu hususta hiçbir şüpheye düşmeyen, malları ve canları ile Allah yolunda mücâhede edenlerdir. İşte gerçek iman budur.”⁸⁴ Münafıklar, “Onlar Allah'a, Rasulüne ve Ahiret gününe inanmadıkları halde inandık deyip Allah'ı ve mü'minleri aldatmaya çalışanlardır... O'nun emirlerini istemeyerek yerine getirirler.”⁸⁵ Kafirler, “Onlar inandırmayan, kalpleri, kulakları ve gözleri mühürlenmiş inkarcılardır.”⁸⁶

Allah'ı murâkabe; Allah'a ve O'nun gönderdiklerine şeksiz-şüphesiz inanan, aklını ve bilgisini doğru yolda kullanan, içinde Allah bilincini taşıyan, O'nu çok zikreden, O'na şükreden ve dua eden kullarına ait bir durumdur. Bu da ancak müminlerde bulunan bir vasıftır. Dolayısıyla

⁷⁸ Araf, 7/23.

⁷⁹ İbrahim, 14/41.

⁸⁰ Kasas, 28/16.

⁸¹ Neml, 27/19.

⁸² Mü'minin 23/97,98.

⁸³ Bkz.: Bilgiç, Saliha, *Komuları İtibarı İle Kur'an'da Dua*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, S. Ü. S. B. E., Konya 2008, s. 66-181.

⁸⁴ Hucurat, 49/14-15.

⁸⁵ Bakara, 2/8-16; Tevbe, 9/8.

⁸⁶ Bakara, 2/6-7; Geniş bilgi için bkz.: İbn Teymiyye, *a. g. e.*, s. 19-34.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/11 Fall 2014

murâkabe müminlere ait bir enstrüman olup, bu grubun dışındakilerde bu sıfat bulunmaz. Bu bağlamda Firkad es-Senci şöyle demiştir: “Münafık şöyle bir etrafına bakar ve kendisini kimse görmeyince kötülüğe dalar. O, murâkabesinde Allah’ı değil, insanları gözetir.”⁸⁷ Humeyd et-Tavîl de, kendisinden nasihat isteyen Süleyman b. Ali’ye, “Yalnızken eğer Allah’ın seni gördüğünü bilerek günah işliyorsan, çok büyük bir işe cesaret etmişsin demektir. Eğer Allah’ın seni görmediğini düşünüyorsan zaten kafir olursun.”⁸⁸ Münafıkların Allah’ı değil insanları murâkabe ettiğini ayetlere giderek görelim.

“Bakın, bu ikiyüzlüler, Allah’ı kandırmaya çalışıyorlar; halbuki Allah onların (kendi kendilerini) kandırmalarını sağlıyor. Onlar namaz için kalktıklarında, gönülsüzce, sadece insanlar görüp takdir etsinler diye kalkarlar; Allah’ı da nadiren anarlar; bu taraftakilerle diğerleri arasında bocalayıp dururlar, ne o tarafa ne de bu tarafa (sadık) kalırlar. Allah’ın saptırdıkları için asla bir çıkış yolu bulamazsın.”⁸⁹

Münafıklar, kalplerindeki küfrü saklayıp zahiren mümin görünerek Allah’ı aldatmak istiyorlar. Halbuki böyle yaparak kendilerini kandırmaktan başka bir şey yapmamaktadırlar. Bunlar namaz kalktıklarında tembel tembel, istemeye istemeye kalkarlar. Çünkü bunlar Allah için değil insanlara gösteriş yapmak için namaz kılarlar. Bunun bir sonucu olarak ta Allah’ı hatırlarına getirmezler, yad etmezler yad ederlerse de çok az ederler ki o da ağızlarındandır. Bunlar bunu yaparken iman ile küfür arasında müzebzep, mütereddid ve mütehayyir bir haldedirler. Ne müminlere mal olurlar, ne de kafirlere, ikisi arasında bocalar dururlar, çünkü bunları Allah şaşırmıştır.⁹⁰

Ayetlerde münafıkların dört özelliğine dikkat çekilmektedir, bunlar sırasıyla; Allah’ı kandırmaya çalışmaları, insanlar takdir etsin diye namaz kıldıklarından namaza isteksiz kalkmaları, Allah’ı nadiren anmaları ve iki grup (inanımlarla ve kafirler) arasında yalpalamaları, bocalamalarıdır. Bütün bunlar Allah’ı murâkabe etmeyip insanları murâkabe ettiklerini göstermektedir.

Başka bir ayette münafıklardan şöyle bahsedilir: “Rızanızı almak için size (gelip) Allah’a and içerler. Eğer mümin iseler Allah ve Resulünü razı etmeleri daha doğrudur.”⁹¹ Bu ayetten önceki ayetten anlaşıldığı gibi, münafıklardan bazıları Hz. Peygamberi “O, (her söyleneni dinleyen) bir kulaktır” gibi sözlerle incitiyorlardı. Doğal olarak bu davranışları Müslümanları kızdırmaktaydı. Bunu önlemek için Müslümanlara gelerek böyle şeyler söylemediklerine dair yemin ederek onları razı etmeye, hoşlamaya çalışıyorlardı. Allah da bu ayette onların tenakuz içeren bu davranışlarını ortaya koyarak eğer onlar gerçekten iman ediyor salarsa, Allah’ı ve peygamberini razı etmeleri gerektiğini bildirmektedir.

Bu ayet konumuz açısından çok önem arz etmektedir. Her şeyden önce ayette “Eğer mümin iseler Allah ve Resulünü razı etmeleri gerekirdi” buyrulur. Buradan ilk olarak münafıkların gerçek iman sahibi olmadıkları vurgulanıyor. Eğer gerçek iman sahibi olsalar insanları değil Allah ve Resulünü razı etme yolunda olurlardı. Yani onlar Allah’ı değil insanları murâkabe ettiklerinden Allah’a değil insanlara müracaat edip onları memnun etmeye girişiyorlar. Kısaca burada münafıkların Allah’ı değil insanları murâkabe etmeleri deşifre edilerek insanın bütün çabalarında hedeflenmesi gereken en yüce amacın insanların değil Allah’ın rızasını elde etmek olduğu vurgulanmaktadır. Dolayısıyla ayette geçen “in kânû mü’minîne-eğer mümin iseler” ifadesi,

⁸⁷ Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *a. g. e.*, IV. 398.

⁸⁸ Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *a. g. e.*, IV. 398.

⁸⁹ Nisa, 3/142, 143. Burada Muhammed Esed’in çevirisi tercih edilmiştir. Bkz.: Esed, Muhammed, *Kur’an Mesajı*, I. 172.

⁹⁰ Yazır, M. Hamdi, *a. g. e.*, III. 1502.

⁹¹ Tevbe, 9/62.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/11 Fall 2014

Allah'ın rızasının, içten kalpten olmadıkça sadece imanı ızhâr etmekle (söz ile söylemekle) gerçekleşmeyeceğine delalet etmektedir.⁹²

Başka bir ayette de münafıklar şöyle dile getirilir: “*Ne zaman bir sure indirilirse ‘Sizi herhangi biri görüyor mu?’ diye bakışıyor, sonra da sıvışıp gidiyorlar. Anlamaz bir topluluk oldukları için Allah da onların kalplerini çevirip engellemiştir.*”⁹³

Ayetten anlaşılmalıdır ki, bir sure nazil olduğunda münafıklar, birbirlerine bakarak “sizi herhangi biri görüyor mu?” diye göz ederler. Surenin kendilerine olan etkisinden bunalır, vahiy mahfilinden kaçmak isterler, ancak birbirleri ile işaretleştiklerini Müslümanlardan birisi görüverecek, alındıkları anlaşılacaktır, nifak ve hıyanetleri meydana çıkıverecek diye korkularından gizlice sıvışmak isterler ve sonra da sıvışır giderler.⁹⁴ Ayette geçen “*sizi herhangi biri görüyor mu?*” sözleriyle Allah'ın var olmadığını ima etmiş olmaktadır.⁹⁵

Buradan anlaşılabilir, münafıklar Allah'ın kendilerini görmediğine, yaptıklarını bilmediğine inanmaktadır. Dolayısıyla Allah'ın murâkibesini göz ardı etmektedirler. Bunun bir sonucu olarak da Allah'ı gözetmeyip, insanları gözetlemektedirler, murâkabe etmektedirler. Bu durum ise onların ince düşünen (tefekkuh) bir kavim olmadıklarını ortaya koymaktadır. İnce düşünce sahibi bir topluluk olsalardı Kur'an'da bildirilen hakikatlerden ibret alırlar, kalpleri imandan, hakikatten çevrilip gitmezdi.

Buraya kadar münafıkların, Allah'ın yaptıklarını gözetip koruyan, yani *er-Rakib* olduğuna içten inanmadıklarını dolayısıyla da O'nu değil insanları murâkabe ettiklerini bazı ayetler vasıtasıyla tespit ettik. Şimdi onların Hz. Peygamberimiz zamanında insanları murâkabe edip Allah'ı murâkabe etmemelerini, akıl-zekâ ayırımı bağlamında ele alacağız. Böylece konu daha açıklığa kavuşacaktır.

2. Akıl-Zekâ Ayırımı Bağlamında Münafıklar ve Murâkabe

Descartes (ö. 1650) akıl-zekâ ayırımı yapar. Ona göre, iyi hüküm verme ve doğruyu yanlıştan ayırt etme kudreti olan akıl, bütün insanlarda eşittir ve en adil pay edilmiş şeydir. Kanaatlerin farklı olması, bazılarının diğerlerinden daha akıllı olmasından değil, sadece düşüncelerini değişik yollardan sevk etmelerinden ve aynı şeyleri göz önünde bulundurmamaktan kaynaklanmaktadır. Zira iyi bir zekâyâ sahip olmak yetmez, asıl olan onu iyi kullanmaktır. Çok yavaş yürüyenler, eğer daim surette doğru yolu izlerlerse, koşanlardan ve doğru yoldan uzaklaşanlardan daha fazla yol alabilirler.⁹⁶ Descartes kendi zekâsını geliştirdiğini şöyle ifade eder:

Gençliğimden itibaren beni birtakım düşünce ve düsturlara yönlendiren bazı yolları izlemek talihine eriştiğimi itiraf edeceğim ki o düşüncelerden ve düsturlardan bir metot meydana getirdim ve onunla bilgimin seviyesini derece derece artırma ve de yavaş yavaş, zekâmin vasatlığının ve sınırlı ömrümün varmama imkan verdiği en yüksek noktaya kadar çıkarma vasıtası sağladım.⁹⁷

Düşünme çeşitli şekillerde tezahür eder. Bir düşünme, tipik olmayan bir situation'un (durum) içine ani bir nüfuz etme tarzında ortaya çıkarsa, düşüncenin bu görünüş tarzına “zekâ” adını verilir. Yok, eğer düşünme, belirli meseleleri tasarlar, onları kavramlarla ifade eder ve bunlar

⁹²Razî, Fahrüddin., *Mefatihü'l-Gayb*, Beyrut 1990, XVI. 122.

⁹³ Tevbe, 9/127.

⁹⁴ Yazır, M. Hamdi, *a. g. e.*, IV. 2652.

⁹⁵ Esed, Muhammed, *a. g. e.*, I. 388.

⁹⁶ Descartes, René, *Metot Üzerine Konuşma*, çev.: Atakan Altınörs, Paradigma Yay., İstanbul 2010, s.3.

⁹⁷ Descartes, *a.g.e.*, s. 4.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/11 Fall 2014

üzerinde teemmüle dayanan açıklamalarda bulunursa, düşünmenin bu şekline de “akıl” adı verilir. Düşünme, idrak alanına ait olan bir hadiseyi hiçbir teemmül sarf etmeden direkt olarak kavarsa, düşünmenin bu türüne de “anlama” denir. Düşünme, olup biten bir şeyi veya içinde bulunduğumuz bir situation’u (durum) doğrudan doğruya, hiçbir kavrama başvurmadan “his” ederse, buna “seziş” adı verilir. Düşünme, hiçbir kayıt ve şarta bağlı kalmadan ortaya çıkarsa, düşünmenin bu şekli de hayal (fantazi) olarak isimlendirilir. Eğer düşünme, real alana ait olan idrak-akt’ını, bu akt’tan sonra yeniden canlandırır, buna da “tasavvur” denir.⁹⁸

Yukarıda verilen zihnin dolayısıyla düşüncenin tasnifinden anlaşılmaktadır ki, zekâ bir duruma ani nüfuz etme şeklinde ortaya çıkan bir düşünme çeşididir, zihin faaliyetidir. Yani ortaya çıkan duruma, hızlı ve süratli bir şekilde cevap verme söz konusudur. Akla gelince, o, belirli meseleleri tasarlama, onları kavramlarla ifade etme, üzerinde düşünme ve yoğunlaşmaya dayanan izahlarda bulunma eylemlerini içerisine alan daha genel bir faaliyettir ki bu sabır demek, zaman demek, emek demek, kısaca her konuyu ızanlı bir şekilde ortaya koymak demektir. Bu meyanda akılla arasında fark olduğu ortadadır.

Akıl –zekâ arasındaki farkı Izutsu, semantik açıdan akıl kelimesinin İslam öncesi zamanlarda taşıdığı anlamla Kur’an’da kazandığı anlam arasındaki farka değinerek şöyle açıklar: “İslam öncesi zamanlarda akıl kelimesi, insanın, değişen durumlarda gösterdiği “pratik zekâ”yı ifade ederdi. Akıllı adam, en beklenmedik olaylar karşısında dahi bir çözüm yolunu bulup tehlikeden kendisini kurtaran adam idi. Bu çeşit pratik zekâ, İslam öncesi Araplar arasında takdir ve hayranlık görürdü. Zaten çöl şartları içinde başka türlü güvenle yaşamak da mümkün değildi... Bu kelime Kur’an’da çok sarıh dini bir anlam taşıyan anahtar kelimedir. Bu kelime, insanı Allah’ın ayetlerini anlamaya muktedir kılan insan yeteneğini ifade eder. Allah, merhameti gereği, insanlara gösterdiği ayetleri, insanlar bu yetenekleriyle kavrarlar.”⁹⁹

Şu bir gerçektir ki, zekice ortaya konan bir edim ve uygulama, akıllı bir edim ve uygulamayı içerdiği söylenemez. Eğer bir meslek sahibi, zeki, hünerli, canlı, kurnaz olarak niteleniyorsa özel görevi için düşündükleri kurallardan dolayı değil, ama ortaya koyduğu bu uygulamanın kendinden ötürüdür. Bir boksör oynamadan önce manevralarını planlasın ya da planlamasın onun bokstaki zekâsına nasıl dövuştüğü değerlendirilerek karar verilir. Dövuşteki zekâ darbelerle ilgili önermelerin onaylanmasında ya da yadsınmasında değil, darbe indirme ve darbeleri savuşturmada sergilenir. Keza bir operatör-doktorun maharetli görevi, diliyle söylediği tıbbi gerçeklerle değil, elleriyle gerçekleştirdiği doğru eylemlerde anlaşılır. Bunun anlamı, bir edimi zeki diye nitelendirdiğimiz zaman, ortada düşünme ve uygulama şeklinde ikili bir işlemin bulunmadığıdır.¹⁰⁰ Yani zekâ, birincisi kuralları bilme, düşünme, ikincisi de onları uygulama olarak birbirine koşullu iki mekanik işlem değildir. Kuralları bilir, düşünür ama iyi uygulayamayabilirsiniz. Önemli olan doğru uygulamadır. İşte burada yukarıda değindiğimiz aklın nitelikleri devreye girer ki, o unsurlar doğru çalıştırıldığında doğru sonuç alınır. Bunun anlamı her zeki eylem akıllı eylem anlamına gelmez. Dolayısıyla da zekiler de çok hata yapabilir.

Burada son olarak akıl/zekâ farkını son zamanlarda batıda gündemde olan duygusal ve akılcı zekâ bağlamında somutlaştırmak istiyoruz. Ruhsal gelişimin gerçek ölçüsü, duyguları kontrol edebilme becerisidir. İnsanın kendisine yapabileceği en büyük iyilik, zihnini eğitmesidir. Doğu dünyası yüzyıllar önce, kültürel kod olarak duyguları tanımış ve onu ön plana çıkarmıştır. Batının duygularla hemhal olması ise daha çok duygusal zekâ kavramının ortaya çıkışıyla şekillendi. Batılı insan, her şeyi beş duyu ile algılamayı tercih edip, akıllı kutsallaştırdığı için duyguların insan üzerindeki etkisini göz ardı etti. Ancak bunun kötü sonuçlarını gördü ve duygusal zekânın bir

⁹⁸ Mengüşoğlu, Takiyettin, *Felsefeye Giriş*, İstanbul 1958, s. 50.

⁹⁹ Izutsu, Toshihiko, *Kur’an’da Allah ve İnsan*, s. 61.

¹⁰⁰ Ryle, Gilbert, *Zihin Kavramı*, Doruk Yay., İstanbul 2011, s. 99, 124.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/11 Fall 2014

ihtiyaç olduğunun farkına vardı. Beynin duyguları düzenleyen alanı keşfedildikten sonra, duygunun da aynı bilgi gibi aktarılabilirdiği ortaya çıkmıştır. İnsan ilişkilerinde iletişimin yaklaşık % 80'inin beynin duygu aktarımından sorumlu alanlarında gerçekleştiği unutulmamalıdır.¹⁰¹

İşte bu bağlamda insan biri *duygusal*, diğeri de *akılcı* olmak üzere iki zihne sahiptir. Bu iki zihinden birisi düşünüyor, diğeri ise hissediyor. Bu *duygusal/akılcı* ikiliğinin halk arasındaki anlamı “*kalp*” ile “*kafa*”dır. Bir şeyin doğru olduğunu “*kalpten*” bilmek, akılcı zihinle düşünmekten farklı bir inanç şeklidir, çünkü bu bir anlamda daha derinden emin olmaktır. Zihnin *akılcı-duygusal* dengesinin belirli bir orantısı vardır; hisler yoğunlaştıkça *duygusal zihin* devreye girer ve *akılcı zihin* etkisini yitirir. Genelde *duygusal* ve *akılcı zihinler* bir denge halindedir. Duygu, akılcı zihnin işleyişine katkıda bulunur, akılcı zihin ise duygusal verileri şekillendirir ve bazen reddeder. Ancak yine de duygusal ve akılcı zihinler yarı bağımsız melekelerdir, her ikisi de, beyindeki farklı ama birbiriyle bağlantılı devrelerin işleyişini yansıtır.¹⁰²

Bu bilimsel veriler göstermektedir ki, insan beş duyu ile algılayıp bu doğrultuda salt akılla hareket eden bir varlık değildir. Onun *duygusal zihin* denilen, yani her şeyi kendisine vurduğu bir şakule gibi işleyen *kalbi* ve *gönülü* vardır. İşte *duygusal zekâ* dedikleri şey bu olup İslami gelenekte bunun adı kalp ve gönüldür, yani kalp ve gönülle birlikte işleyen akıldır. *Akılcı zihin* ise, *zekâ* dediğimiz zihinsel faaliyettir. Yine bilimsel verilerden anlaşılmaktadır ki, bu iki zihin çeşidi-akıl ve zekâ-yarı bağımsız melekeler olsa da, birbirlerinin tamamlayıcısıdırlar. Dolayısıyla bunlar bir paranın iki yüzü gibidirler, ancak ikisi olduğunda tamam olurlar. Bu denge bozulduğunda aksaklıklar husule gelir.

Nitekim *duygusal/akılcı* zihin bağlamında bir çalışmada, ortalamanın üstünde bir IQ puanı almış, ancak okul durumu iyi olmayan ve suç işleyen çocuklar tespit edilmiştir. Entelektüel potansiyellerine rağmen bu tür çocuklar akademik başarısızlık, alkolizm ve suç işleme gibi sorunlar açısından yüksek risk grubundadır. Bunu sebebi zekâlarındaki bir eksiklik değil, duygusal yaşamlarını kontrol etme yeteneklerinin bozulmuş olmasıdır. IQ testlerinde erişilen korteks bölgelerinden çok ayrı bir noktada olan duygusal beyin, hem öfkeyi hem de şefkati kontrol eder.¹⁰³

Tüm bunlardan anlaşılan, insan akılcı ve duygusal olmak üzere, iki beyne, iki zihne sahiptir. İnsanın hayatı nasıl yaşadığı her ikisi tarafından belirlenir. Sadece IQ (*zekâ*) değil, duygusal zekâ (akıl-kalp-gönül) de önemlidir. Bu durumda diyebiliriz ki, anlam ve işlevsellik alanı olarak zekâ ile akıl birbirinin zıddıdır; ama, birbirinden de kopuk değildir. Çünkü, her hangi bir bilgi aktarımının meydana gelmesinde her ikisinin de belirleyici rolleri vardır.¹⁰⁴ Akıl bütün insanlarda eşittir ve adil pay edilmiştir. Zekâ ise, böyle değildir. Zekâ düzeyi, her yaş grubunun gelişim dönemlerine, çevre ve eğitim faktörüne göre farklılık taşır.¹⁰⁵

Buraya kadar akıl ve zekâ kavramlarını ele aldık, aralarındaki farkı ortaya koyduk. Gördük ki, zekâ hızlılık, çabukluk, güçlülük, sağlamlık vb. sıfatlara sahiptir. Özellikle istenilen hedefe ulaşmaya elverişli vasıtayı ortaya koyabilme, hayata uymasını bilme, hilede başarı olabileme vb. vasıflara sahip olma ve bu hususta hızlılığı, keskinliği, sağlamlığı ifade eden “*pratik zekâ*” konumuz açısından çok önemlidir. Zira “*pratik zekâ*” sahiplerine verilen sıfat, kurnazlıktır.¹⁰⁶ İşte münafıklar bu vasfi taşımaktadır. Akla gelince, akıl kendini işine verme, teksif etme, dikkatli düşünme ve davranmayı ifade eder. İşte bu anlamda akıl, sahibini helak edici şeylere düşmekten engeller, mani olur. Akıl ve zekâ birbirinden ayrıdır, ancak bağımsız değildir. Dolayısıyla sadece

¹⁰¹ Tarhan, Nevzat, *Duyguların Psikolojisi Duygusal Zekaya Yeni Bir Yorum*, Timaş Yay., İstanbul 2012, s. 204,211-213.

¹⁰² Goleman, Daniel, *Duygusal Zekâ*, çev.: Seçkin Yüksel, Varlık Yay., İstanbul 2012, s. 35-36.

¹⁰³ Goleman, Daniel, *a.g.e.*, 56.

¹⁰⁴ Altıntaş, Ramazan, *a. g. e.*, s. 172.

¹⁰⁵ Bkz.: Bacanlı, Hasan, *Gelişim ve Öğrenme*, Nobel Yay., Ankara 2001, s. 120 vd.

¹⁰⁶ Bkz. : Topçu, Nurettin, *Psikoloji*, Dergah Yay., İstanbul 2008, s. 143.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/11 Fall 2014

zekâ kullanılarak doğru sonuçlara varılamayabilir. Zekâ ile akıl birlikte kullanılırsa ulaşılan sonuç daha sağlıklı olur. Şimdi Kur'an ayetlerinden hareketle münafıkların nasıl zekâlarını kullandıklarını çeşitli boyutları ile görelim. Böylece onların bu zaviyeden Allah'ı değil insanları murâkabe ettiklerini, gözettiklerini daha açık olarak göreceğiz.

Allah Teâlâ her şeyden önce münafıkların çok zeki, usta ve kurnaz olduklarını, hatta Hz. Peygamberin ve Müslümanların bunları bilemeyecek kadar ustaca davrandıklarını ortaya koymaktadır.

*Hem etrafındaki bedeviler hem de Medine halkı arasında iki yüzlülüğü huy edinenler bulunmaktadır. Sen onları bilmezsin; ama Biz biliriz. Bu yüzden biz onları iki kere cezalandıracağız. Onlar, sonra da çok büyük bir azaba götürüleceklerdir.*¹⁰⁷

*Yoksa kalplerinde hastalık bulunanlar, Allah'ın kinlerini ortaya çıkarmayacağını mı sanmaktadırlar. Biz dileseydik, onları sana gösterirdik; böylece sen de onları yüzlerinden ve konuşma tarzlarından tanımış olurdun. Allah, gerçekten de eylemlerinizi bilmektedir.*¹⁰⁸

Bu ayetlerde münafıkların nifaklarını, Müslümanlar tarafından bilinemeyecek derecede bir ustalikle gizleyebildiklerini belirtmektedir. Ancak şu da var ki, bazı anlardaki tavırları, tutumları ve sözleri kendilerini ele verebiliyordu. En azından Hz. Peygamber, onların kalplerinde bir hastalığın varlığını fark edebiliyordu. Bu üslupla yapılan böyle bir uyarı, bu kesimden böyle davranmaktan vazgeçmeleri, hiç olmazsa kendilerini ele verme korkusunu yaşamadan samimi bir şekilde İslam'a geri dönmeleri beklenen kişilerin varlığına işaret edilmektedir.¹⁰⁹

Münafıkların usta ve kurnaz olduklarını bildiren bu genel ifadelerden sonra Kur'an onlardan bahsederken onları şöyle betimler:

*Şimdi sen onları gördüğünde dış görünüşleri hoşuna gider; ve konuştuklarında ne söylediklerine kulak vermek istersin. Onlar, yere (sağlam şekilde) dikilmiş kütükler gibi (olduklarına emin görünseler de) her çığlığı kendilerine (yönelik) sanırlar. Onlar (bütün inançlara) düşmandırlar, öyleyse onlara karşı dikkatli ol. (Ve bedduayı hak ederler:) Allah onları kahretsin! Akılları nasıl da (hakikatten) sapıyor!*¹¹⁰

Bu ayetler münafıkların iki yönünü, zahir ve batın, ortaya koymaktadır. Zahirleri itibariyle, yere sağlam şekilde dikilmiş kütük gibi, kendilerinden emin, güzel konuşan, kendilerini dinleten kişilerdir. Batınlarına bakıldığında ise, zahir durumlarının aksine korkak olup, her çığlığı kendilerine yönelik zannedecek kadar tedirginlerdir. Zira içleriyle dışları bir değildir, rol yapmaktadırlar. Onun için Allah Teâlâ Rasulüne:

Onları gördüğün vakit cisimleri tuhafına gider.- zâhiren bakınca giyimleri kuşamları, şıklıkları, irilikleri, sabahatleri ile bedenlerinin süsü ve manzarası hoşuna gider. İmreneceğin tutar. Ve lakırdı ederlerse lakırdılarına kulak verirsin-dillerinin fesahati ve söyleyişlerinin selaset ve halaveti ve natika perdazlık san'atına merak ve mümareseleri hasebiyle tatlı laf ederler. Söylemeğe başladıkları zaman mecliste bulunanların dinleyesi gelir. Medine Münafıklarının başları olan Abdullah ibni Übeyy ve Mugis ibni Kays ve Cedd ibni Kays gibi hempaları böyle iri vücudlu, yakışıklı, geyinmesinde kuşanmasında ı'tina eder, talakatlı söz söyler, dilleri ve dış yüzleri gösterişli kimseler idiler. Ya resulallah diye söze başladıkça Resulullah da sözlerini dinlerdi.

¹⁰⁷ Tevbe, 9/101.

¹⁰⁸ Muhammed, 47/29-30.

¹⁰⁹ Derveze, İzzet, a. g. e., II. 304-305.

¹¹⁰ Münafikûn, 63/4. Burada Muhammed Esed'in çevirisi tercih edilmiştir. Bkz.: Esed, Muhammed, a. g. e., III. 1151.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/ 11 Fall 2014

Onlara söz söylendiği zaman ise onlar resmi bir tavır, zahiri bir vekar vaz'iyetiyle dinler gibi sessizce dururlar, lâkin söz kulaklarına girmez, ...¹¹¹

Bu ayette münafıkların güzel konuşmaları ile onların edebi, belagat sahibi kişi olduklarına vurgu yapılmamaktadır, çünkü zaten Araplar belagat ustaları idiler. Bilakis kanaatimize göre Allah bu ayette, Peygamberine münafıkların görünüş ve özellikle de konuşma yönünden pratik zekâya sahip olduklarını, kurnaz olduklarını, dolayısıyla güzel konuşmaları, hileleri ve kurnazlıkları ile ortama uyup kendilerini aldatabileceklerini bildirmekte, onların düşman olduğunu ortay koyup onlara karşı uyarmakta ve dikkatli olmalarını emretmektedir. Evet onlar akıllarını değil zekâları kullanarak ortama uygun hareket etmektedirler. Eğer akıllarını kullanmış olsalardı, doğruyu yanlıştan ayırabilirlerdi. Nitekim bu ayetten bir önceki 3. ayetin ve 7. ayetin sonlarında münafıkların anlamadıklarından (*lâ yefkahûn*) 8. ayetin sonunda ise onların bilmediklerinden (*lâ ya'lemûn*) bahsedilerek tenkit edilmektedir. Yukarıda gördüğümüz gibi, ince anlayış-kavrayış (fikh) ve bilme, bir şeyi hakikatiyle idrak etmek (ilm) Kur'an'a göre aklın niteliklerindedir. Yani akıl, ince anlama ve bilgi sahibi olma niteliklerine sahip olmalıdır. Ama "onların ince anlamaları (fikh) ve bilmeleri yoktur, ancak onlar anlayışları olmayan suretler, akılları olmayan tayflardır."¹¹²

Bu bağlamda münafıkları betimleyen başka bir ayet grubunda Kur'an şöyle buyurur:¹¹³

*İnsanlardan öylesi var ki, bu dünya hayatı hakkındaki görüşleri senin hoşuna gider; (dahası), kalbindekilere Allah'ı şahit tutar, üstelik tartışmada son derece ustadır. Ancak hakimiyeti eline alır almaz yeryüzünde fesat çıkarmaya, (insanın) ürünü(nü) ve nesli(ni) yok etmeye çalışır: Allah fesadı sevmez. Kendisine ne zaman 'Allah'a karşı sorumluluğunun bilincinde ol!' dense, yersiz gururu onu günaha sevk eder: böylelerinin payına cehennem düşecektir; ne kötü bir konaklama yeridir orası!*¹¹⁴

İnsanlardan bazıları vardır ki onun hayatı Dünya için lakırdısı senin taaccübünü celbeder ve pek beğenecek olursun o kalbindekine Allahı şahid de tutar, kalbime, vicdanıma Allah şahiddir ki bu böyle, şu şöyle gibi yeminler ederek, tatlı diller dökerek seni kandırmak için parlak parlak sözler söyler halbuki hakikatte onun düşmanlığı kıyaktır...¹¹⁵

Ayet grubu, yukarıdaki ayette bahsedilene yakın ama daha teferruatlı bir tarza münafıkların pratik zekâ sahibi, dolayısıyla kurnaz olduklarını betimlemektedir. Pasajlarda, münafığın beş vasfından bahsedilir. Bunlar; dünya hayatı hakkındaki görüşlerinin Hz. Peygamberi dolayısıyla da muhatap olan herkesi etkilemesi, kalbinde planladıklarına Allah'ı şahit tutması, tartışmada son derece mahir, yetenekli olması, iş başına geçtiği zaman yeryüzünde bozgunculuk yapması ve gururunun kendisine günah işletmesidir.¹¹⁶

Bu vasıflardan özellikle ilk üçü, insanları etkileme bağlamında tam da pratik zekâ sahiplerine, kurnazlara yakışan, uyan vasıflardır. Bu kişi her şeyden önce, görüşlerini muhataba kabul ettirecek etkinliğe sahiptir. Bu hususta etkili olması için Allah'ı şahitte tutar. Bu icraatta yamandır da. Nitekim üçüncü vasıf (*ve hüve eleddü'l-hisâm*) Zeccâc'a (ö. H.311) göre burada, bir tartışmada daima en parlak ve çoğu zaman yanıltıcı delillerle karşısındakini alt edebilen kişiye

¹¹¹ Yazır, M. Hamdi, *a. g. e.*, VII. 5001; krş.: Âlûsî, Ebu's-Senâ Şihâbuddîn Mahmûd, *Rûhu'l-Meânî*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut trs., XXVIII. 110.

¹¹² Taberî, Muhammed b.Cerîr, *a. g. e.*, XXVIII. 120.

¹¹³ Bu ayet grubunda "Münafıklar" kelimesi geçmemektedir. Ancak bu Allah tarafından münafıkların betimlenmesidir. Bkz.: Taberî, *a.g.e.*, II.385.

¹¹⁴ Bakara, 2/ 204-206. Muhammed Esed'in çevirisi tercih edilmiştir. Bkz.: Esed, Muhammed, *a. g. e.*, I. 59.

¹¹⁵ Yazır, M. Hamdi, *a.g.e.*, II. 732.

¹¹⁶ Geniş bilgi için bkz.: er-Râzi, Fahreddin, *a. g. e.*, V. 215 vd.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/11 Fall 2014

işaret edilmektedir.¹¹⁷ Yani, bu kişi ve dolayısıyla sahip olduğu zihniyet demagogdur, zekâsını kullanarak, kurnazlık yaparak, bulunduğu konumda muvaffak olmayı zorlamaktadır. Allah bunları ortaya koyarak yukarıda olduğu gibi, Hz. Peygamberi ve sahabeyi bunlara karşı uyanık olmaya çağırıyor. Taberî'nin (ö. 311) bu bağlamda naklettiği münafıkların niteliklerini ortaya koyan şu rivayet dikkati caliptir:

Bana Muhammed İbn Ebu Ma'ser Necîh'ten nakletti ki o şöyle dedi: Saîd el-Makberî'nin Muhammed İbn Ka'b el-Kurazî ile müzakere ederken şöyle dediğini duydum: Bazı mukaddes kitaplarda, dilleri baldan daha tatlı, kalpleri biberden daha acı kullar bulunduğu yazılıdır. Onlar yumuşaklıkta, halka koyun postu giymiş gibi görünürler. Dinlerini dünyalarına satarlar. Allah onlara: Bana karşı cüretkar davranıyorsunuz. Bana karşı gururlanıyorsunuz. İzzetim hakkı için, onların üzerine öyle bir fitne gönderirim ki aralarında ilim sahipleri bile hayrette kalırlar. Muhammed İbn Ka'b, bu Allah'ın kitabında da var deyince, Saîd Allah'ın kitabının neresinde var dedi. O da bu ayeti kerimeyi okudu¹¹⁸

Buraya kadar sunulan ayetlerden münafıkların teorik olarak “pratik zekâ” (kurnazlık ve hile) vasfına sahip oldukları ortaya çıkmış oldu. Şimdi onların bu vasıflarını pratik olarak nasıl ortaya koyduklarını örneklerle açıklamaya çalışalım.

*Onlara: 'Yeryüzünde bozgunculuk yapmayın.' Dendiği zaman; 'Biz sadece düzelticileriz.' derler. Ancak gerçek şudur ki, onlar, bozgunculuk yapanlardır; ama (bunun) bilincine varmazlar.*¹¹⁹

Allah bakara suresinin başından 20. ayete kadar üç inanç grubundan bahseder ve bunların özelliklerini ortaya koyar; ikinci beşinci ayetler arasında muttakiler (inanırlar), altıncı yedinci ayetlerde kafirler (inkar edenler) ve sekizinci yirminci ayetlerde de münafıklar (iki yüzlüler) ve özelliklerinden bahseder. Münafıklarla ilgili bu ayet grubundaki bu ayetlerde onlara “*Yeryüzünde bozgunculuk yapmayın dendiği zaman*” pratik zekâ ürünü hazır bir cevapla “*Biz sadece düzelticileriz derler.*” Bu tavırlarıyla sureti haktan görünüp akıllarınca mü'minlere bozguncu olmadıklarını inandırmaya çalışmaktadırlar. Zaten dokuzuncu ayette hem mü'minleri hem de Allah'ı aldatmak istediklerinden, kurnazlıklarından bahsedilmektedir. “Kendilerince zekidirler, dâhidirler ve dürüst mü'minleri aldatabilmektedirler.”¹²⁰

*(Savaştan geri kalanlar arasında) zarar vermek, (Hakkı) tanımamak ve mü'minlerin arasını açmak ve önceden Allah ve Rasulü'yle savaşmış olan (adamın gelmesini) gözetmek için bir mescit yapanlar da var. 'İyilikten başka bir niyetimiz yoktu.' diye de yemin edecekler. Halbuki Allah onların yalan söylediklerine şahitlik eder.*¹²¹

İslam tarihinde “Dırar Mescidi” diye adlandırılan hadise meşhurdur. Tebuk savaşından önce vuku bulmuştur. Tevbe suresinin 107-110. ayetleri bu konuyu anlatır. Olay münafıkların akıllara durgunluk veren, hile, tuzak ve “pratik zekâ” ürünü bir senaryodur. Senaryo şöyledir: Ebu

¹¹⁷ ez-Zeccâc, Ebu İshâk, *Meâni'l-Kur'an ve l'râbuhû*, Thk : Abdülcelil Abduh Şelebî, Beyrut 1988, I.277; Krş.: İbn Kesir, Ebü'l-Fida İmadüddîn İsmail, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut 1987, I. 253-254.

¹¹⁸ Taberî, a.g.e., II. 386.

¹¹⁹ Bakara, 2/11-12.

¹²⁰ Kutub, Seyyid, a. g. e., I. 43.

¹²¹ Tevbe, 9/107. Ebu Amr adında bir Hristiyan papazı, Uhud ve Huneyn savaşlarında Müslümanlara karşı savaşmış ve yenilginin ardından Şam'a kaçmıştır. O daha sonra, Hz. Muhammed'in peygamberliğini kışkırdığı için, münafıklarla işbirliği girip, onlarla işbirliği içerisinde Müslümanlara zarar vermeye çalışmıştır. Bu çerçevede, Kuba Mescid'inin yanında başka bir mescid inşa edip, emrindeki 12 münafık aracılığı ile Hz. Peygamber'i namaz kılması için buraya davet etmiştir. Hz. Peygamber onları tanımadığı ve niyetlerini bilmediği için, bu davetlerini kabul etmiş ve bunun üzerine bu ayetler (107-110) inmiştir. Bkz.: Vahidi, *Esbâbu'n-Nüzul*, Dârül- Kütüb'l-İlmiyye, Beyrut 1991, s. 149; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm*, II. 402-403.

Amr'ın direktifiyle Benû Ğanem İbn Avf ve Benû Sâlin İbn Avf kabilelerine mensup on iki kişiden oluşan bir münafık grubu Kuba mescidinin yanında bir mescid inşa edecek, bu mescidi sırf karanlık gecelerde aralarında zayıfların ve güçsüzlerin gitmesi için inşa ettiklerini söyleyecekler, Hz. Peygamberi de namaz kılması için mescide çağıracaklardı.¹²² Böylece Hz. Peygamberin orada namaz kılması, mescide uğur ve bereket (meşruiyet) kazandıracak, Müslümanlar Kuba mescidinin o mescide olan üstünlüğünü görmeyecek, dolayısıyla Benû Ğanem ve Benû Sâlim yakınlığından dolayı namazlarını orada kılmakla yetinecek, böylece de münafıkların Müslüman cemaatı bölmek için koydukları maksat gerçekleşmiş olacaktır.¹²³ Her şey tamamı, zekâ ürünü bir plan. Allah Hz. Peygamber'e durumu bildirerek planın eyleme geçmesine mani olup mescid yıktırılır. Bütün bunlara, Allah'ın planlarını deşifre etmesine rağmen, işin içinden yine pratik zekâlarıyla çıkmayı denemektedirler: “İyilikten başka bir niyetimiz yoktu.”

Münafıklar özellikle savaşlarda, savaşa katılmamak için birçok kurnazlıklar, sudan bahaneler ileri sürmüşlerdir. Kur'an onlarla savaşa katılmamaları sebebiyle çok yoğun bir şekilde ilgilenmiştir. Dolayısıyla savaşlarla ilgili ayetlerde münafıkların birçok yönünü ortaya koyan pek çok ayete rastlarız.¹²⁴ Biz bunlardan sadece onların, nasıl “pratik zekâlarını” kullanıp sudan bahanelerle Hz. Peygamber'i aldatmaya çalıştıkları yönleri ele alacağız.

İşte Uhud savaşı, münafıklar devrede onlara “ Allah yolunda savaşın veya kendinizi ve vatanınızı müdafaa ediniz dendiğinde zeki bir çıkışla mü'minlerle müşrikler arasında savaş olacağını görmediklerini söylerler.¹²⁵

İki topluluğun karşılaştığı gün, sizin başınıza gelen, ancak Allah'ın izniyle olmuştur ki, (O), inananları bilsin (deneyip ortaya çıkarсын.) 'Allah yolunda savaşın, ya da savunun' dendiği halde, 'Eğer savaş (olacağını) bilseydik, sizinle gelirdik.' dediler. Onlar o gün, imandan çok küfre yakın idiler. Ağızlarıyla, kalplerinde olmayanı söylüyorlar. Halbuki Allah, içlerinde sakladıkları şeyi çok iyi bilmektedir.¹²⁶

Her savaşta farklı bir pratik zekâ ürünü bahane uyduran Münafıklar, Hendek savaşında da savaştan kaçmak için evlerinin (mal-mülk kadın ve çocukların) düşmana karşı korumasız, açık olduğunu ileri sürerek Hz. Peygamberden izin isterler:¹²⁷

...Onlardan (münafıklar) bir topluluk da: 'Evlerimiz açıktır.' Diyerek peygamberden izin istiyordu. Oysa onlar (ın evleri) açık değildi. Sadece kaçmak istiyorlardı...¹²⁸

Münafıklar bütün savaşlarda özellikle de Tebuk savaşında bütün kurnazlıklarını, hilelerini ortaya koymuşlardır. Tevbe suresi Tebuk seferini genişçe ele alan bir suredir. Aşağıdaki ayetler münafıkların Tebuk savaşındaki bu durumlarını ortaya koymaktadır.

Münafıklar Tebuk seferi sıkıntılı, zor ve uzak bir yolculuğu gerektirdiğinden, yani kısaca fedakârlığı içerdiğinden katılmazlar. Ancak pratik zekâlarını kullanıp bunu güçsüzlüklerine ve zayıflıklarına dayandırarak ma'zur görülmelerini Allah'a yemin ederek talep ederler:¹²⁹

¹²² İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm*, II. 402.

¹²³ İbn Âşûr, Muhammed Tâhir, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tunus trs., XI. 31.

¹²⁴ Bu hususta geniş bilgi için bkz.: Derveze, İzzet, *a. g. e.*, II. 321-330; Kılıç, Sadık, *a. g. e.*, s. 90-101.

¹²⁵ Bu sözü söyleyenler Abdullah İbn Ubeyy ve arkadaşlarıdır. Uhud günü kavimlerini bırakıp gitmişlerdir. Bunlara sizi Allah'a karşı uyarınız Peygamberinizi ve kavminizi bırakıp gitmeyin dendiğinde, bir savaş olacağını görmüyoruz eğer savaş olacağını bilsek idik, elbette size uyardık karşılığını vermişlerdir. Bkz.: Taberî, *a. g. e.*, IV. 203-204.

¹²⁶ Al-i İmrân, 3/166-167.

¹²⁷ Bkz.: Taberî, *a. g. e.*, XXI.146.

¹²⁸ Ahzâb, 33/ 13.

¹²⁹ Bkz.: Taberî, *a. g. e.*, X. 166-167.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/11 Fall 2014

*Eğer (davet olunduıkları) yakın bir kazanç ve olağan bir yolculuk olsaydı, seni izlerlerdi. Ne var ki, çıkılacak yol, onlara çok uzak gelmişti. Buna rağmen onlar, (savaştan döndüğünüzde yine de size) 'Gücümüz yetseydi, biz de sizinle birlikte çıkardık.' diyerek Allah'a yemin edeceklerdir. (Aslında onlar, bu şekilde Allah adına yalan yere yemin etmekle) kendi yıkımlarını hazırlamaktadırlar; çünkü Allah, onların yalancı olduklarını elbette ki bilmektedir.*¹³⁰

Onlardan başka bir pratik zekâ ürünü mazeret; günaha düşmeme:

*Onlardan (münafıklar): Bana izin ver de beni günaha sokma! diyenler de vardır. Aslında onlar (böyle demekle) zaten günah çukuruna çoktan dalmışlardı bile. Ama cehennem, inkar edenleri, çepeçevre kuşatacaktır.*¹³¹

*De ki: 'İster gönüllü, ister gönülsüz sadaka verin; sizden kabul edilmeyecektir. Çünkü siz yoldan çıkan bir kavimsin.'*¹³²

Ayet münafıkların Tebuk savaşından geri kalmak için ileri sürdükleri başka bir pratik zekâ ürünü mazeretlerini dile getirmektedir. Maddi yardımda bulunma teklifi. "Bizi askeri hizmetten muaf tut, çünkü onu yapamayız. Fakat maddi yardımda bulunmaya hazırız demişlerdi."¹³³ Bu durumda Hz. Peygamber, bu teklifi reddetmeyi düşünmüş ve ayet de bu reddedişin nedenini bildirmiştir. Bu gerçekten önemli bir husustur. Öğle anlaşılıyor ki, bu malın onlardan kabul edilmesi, hüsnü niyet sahibi olduklarına ve ileri sürdükleri asılsız mazeretlerin doğruluğuna bir delil olabilirdi.¹³⁴

Buraya kadar anlatılanlar ortaya koymaktadır ki, Kur'an'a yansıdığı gibi, Hz. Peygamber zamanında münafıklar pratik zekâ (kurnazlık) özelliği ile temayüz etmişlerdir. Onlar küfürlerini, nifaklarını pratik zekâlarıyla kamufle etme yoluna gitmişlerdir. Sonuçta Allah'a gerçek iman sahibi olmadıklarından Allah'ı değil insanları murâkabe etmişlerdir. Ancak her daim pratik zekâlarını kullanarak bunun aksini iddia etme yoluna gidip gerçek niyetlerini gizlemeye çalışmışlardır.

Sonuç

Bu çalışmada Kur'an'da murâkabenin iki çeşidini ve münafıkların buna karşı durumlarını genişlemesine ele aldık. Allah, mahlukatını gördüğünü, işittiğini, onlardan haberdar olduğunu, gizli açık her şeyi bildiğini, onları gözlediğini-takip ve kontrol (murâkabe) ettiğini Kur'an'ın birçok yerinde bildirmektedir. Bu Allah'tan mahlukatına doğru gerçekleşen dikey murâkabe olup Allah'ın her daim hazır olduğunu anlamına gelir. Allah'ın her daim hazır olması sadece kavramsal anlamda bir hazır oluş değildir. O'nun hazır olması, aynı şekilde kulların da kendisini murâkabe etmesi anlamına gelir. Bu da kullardan Allah'a dikey murâkabe olup Allah'ın murâkabesi altında olduklarının şuru içinde olmalarıdır. Kullar Allah'ı, başta iman edip şirk koşmayarak ve sadece ona ibadet ederek murâkabe ederler. Bu bağlamda Allah kullarının kendisini akıllarıyla, bilgileriyle, takvalarıyla, zikirleriyle, şükürleri ve duaları ile murâkabe etmesini istemiştir. Kur'an'a göre münafıklar, Allah'a gerçek anlamda iman etmediklerinden ve amaçları dünyevi çıkar ve menfaat olduğundan Allah'ı değil insanları murâkabe ederler. Ancak ikiyüzlü olmalarının bir gereği olarak, Hz. Peygamber döneminde, birçok olayda pratik zekâlarını kullanarak durumlarını

¹³⁰ Tevbe, 9/42.

¹³¹ Tevbe, 9/49. Bir gün Hz. Peygamber, (Tebuk savaşı için) harp teçhizatını kuşanmış olarak Benî Seleme'nin kardeşi Cüd İbn Kays'a şöyle dedi: Bizanslılarla savaşabilir misin ey Cüd? Cüd şöyle cevap verdi: Ya Rasulallah, bana izin versen ve beni fitneye düşürmesen olmaz mı? Vallahi kavmim, kadınlara benden daha düşkün bir erkek tanımamıştır. Ben, Rum dilberlerine sabredememekten korkarım. Bunun üzerine Rasulallah ondan yüz çevirdi ve "sana izin verdim" buyurdu. İşte ayet Cüd İbn Kays hakkında nazil olmuştur. Bkz.: Taberî, a. g. e. , X. 175.

¹³² Tevbe, 9/53.

¹³³ Mevdûdî, Ebu'l-Al'â, a. g. e. , II. 237.

¹³⁴ Derzeve, İzzet, a.g.e., II. 329.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/11 Fall 2014

gizlemeye çalışmışlardır. Bütün bunları, genişlemesine Kur'an ve modern çalışmalardan örnekler sunarak ortaya koyduk. Dolayısıyla çalışmamız, münafıkların zihniyetini ortaya koymayı hedeflemiştir. Bu zihniyet genel olup, sadece Hz. Peygamber dönemine has olmayıp bütün zamanlar için geçerlidir.

KAYNAKÇA

- ABDULBÂKÎ, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfazi'l-Kur'ani'l-Kerim*, İstanbul 1988.
- AK, Ahmet, Maturidi'nin Şükür Anlayışı, *A.Ü.İ.F.D.* 47 (2006), sayı 2.
- ALTINTAŞ, Ramazan, *İslam Düşüncesinde İşlevsel Akıl*, Pınar Yay., İstanbul 2003.
- ÂLÛSÎ, Ebu's-Senâ Şihâbuddîn Mahmûd, *Rûhu'l-Meânî*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut trs.
- EL-BEHÎY, Muhammed, *İnanç ve Amelde Kur'an'i Kavramlar*, çev.: Ali Turgut, Yöneliş Yay., İstanbul 1998.
- DERVEZE, İzzet, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, çev.: Mehmet Yolcu, Düşün Yay., İstanbul 2011.
- DESCARTES, René, *Metot Üzerine Konuşma*, çev.: Atakan Altınörs, Paradigma Yay., İstanbul 2010.
- ESED, Muhammed, *Kur'an Mesajı meal-tefsir*, çev.: Koytak, Cahit-Ertürk, Ahmet, İşaret Yayınları, İstanbul 1996.
- EZ-ZECCÂC, Ebu İshâk, *Meâni'l-Kur'an ve İ'râbuhû*, Thk : Abdülcelil Abduh Şelebî, Beyrut 1988.
- FAZLUR RAHMAN, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev.: Alpaslan Açıkgenç, Fecr Yayınları, Ankara 1993.
- GAZALÎ, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâü Ulûmi'd-dîn*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut trs.
- GOLEMAN, Daniel, *Duygusal Zekâ*, çev.: Seçkin Yüksel, Varlık Yay., İstanbul 2012. Bacanlı, Hasan, *Gelişim ve Öğrenme*, Nobel Yay., Ankara 2001.
- HALİL İBN AHMED, *Kitâbu'l-Ayn*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut trs.
- IZUTSU, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev.: Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul trs.
- IZUTSU, Toshihiko, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, çev.: Selahattin Ayaz, Pınar Yayınları, İstanbul 1984.
- İBN ÂŞÛR, Muhammed Tâhir, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tunus trs.
- _____ İbn Kesir, Ebû'l-Fida İmadüddîn İsmail, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut 1987.
- İBN MANZÛR, *Lisânu'l-Arap*, Daru'l-Fikr, Beyrut trs., I. 424-428.
- İBN TEYMİYYE, *İman Üzerine (Îmânü'l-Evsat)*, çev.: Salih Uçan, Pınar Yay., İstanbul 2002.
- İSFEHÂNÎ, Râgıb, *Müfredâtü Elfâzı'l-Kur'ân*, thk.: Safvân Adnan Dâvûdî, Daru'l-Kalem-ed-Daru's-Şamiyye, Dimeşk-Beyrut 1992.
- KARAGÖZ, İsmail, *Kur'an'da Zikir Kavramı ve Allah'ı Zikir*, D. İ. B. Y. , Ankara 2005.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/11 Fall 2014

- KÂŞÂNÎ, Abdürrezzak, *Tasavvuf Sözlüğü Letâifu'l-a'lâm fî işarâtu ehli'l-ilhâm*, çev.: Ekrem Demirli, İz Yay., İstanbul 2004.
- KILIÇ, Sadık, *Kur'an'a Göre Nifak*, Furkan Yay., İstanbul 1982.
- KURTUBÎ, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, Daru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 2004.
- KUŞEYRÎ, Abdulkerim b. Hevâzin, *Letâifu'l-İşârât*, thk.: Saïd Katîfe, el-Mektebetü't-Tevfikîyye, y. ve t. y.,
- KUŞEYRÎ, Abdülkerim, *Kuşeyrî Risâlesi (Sûfilerin İnanç ve Ahlâkı)*, çev.: Dilaver Selvi, Yeni Şafak Yay., İstanbul 2009.
- KUTUB, Seyyid, *Fî Zılâli'l-Kur'an, Dâru 'ş-şurûk*, Beyrut-Kâhire 1412.
- MAHALLÎ, Celâleddîn-Suyutî, Celâleddîn, *Tefsîru'l-Celâleyn*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut 1983.
- MENGÜŞOĞLU, Takiyettin, *Felsefeye Giriş*, İstanbul 1958.
- Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, çev.: Heyet, Kalem Yayınları, İstanbul 2005.
- BİLGİÇ, Saliha, *Konuları İtibarı İle Kur'an'da Dua*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, S. Ü. S. B. E., Konya 2008.
- MEVDUDÎ, Ebu'l-Al'a, *Tefhimu'l-Kur'an*, çev. Komisyon, İstanbul 1991.
- RAZÎ, Fahrüddin., *Mefatihü'l-Gayb*, Beyrut 1990.
- RYLE, Gilbert, *Zihin Kavramı*, Doruk Yay., İstanbul 2011.
- SÜLEMÎ, Ebu Abdirrahman, *Risaleler*, çevr.: Süleyman Ateş, Ankara 1981.
- ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l-Kadîr*, Mısır 1964.
- TABERÎ, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, Daru'l-fikr, Beyrut 2001.
- TARHAN, Nevzat, *Duyguların Psikolojisi Duygusal Zekaya Yeni Bir Yorum*, Timaş Yay., İstanbul 2012.
- TOPÇU, Nurettin, *Psikoloji*, Dergah Yay. , İstanbul 2008.
- ULUDAĞ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005.
- VAHİDÎ, *Esbâbu'n-Nüzul*, Dârül- Kütüb'l-İlmiyye, Beyrut 1991.
- YAZIR, M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşr., İstanbul 1979.
- YILDIRIM, Suat, *Kur'an'da Ulûhiyyet*, Kayihan Yay., İstanbul 1987.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/ 11 Fall 2014

